Розділ IV

ДЕМОКРАТІЯ І ДИКТАТУРА. ТРИДЦЯТІ: ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР

IV Розділ

Як вплинула форсована модернізація на спосіб та умови життя людей? Як змінилися роль і місце людини в умовах тоталітаризму?

Частина 1. Політичні перетворення

§ 31. Тридцяті роки: нова роль держави

§ 32. Форсована індустріалізація

§ 33. Колективізація

§ 34. Терор голодом

§ 35. Згортання українізації

§ 36. Західні українці: об'єкт і суб'єкт політики

Частина 2. Соціальні зміни

§ 37. Зміни у соціальній структурі

§ 38. Жінка тридцятих

§ 39. Соціальні аутсайдери

§ 40. Повсякденне життя міста

§ 41. Українське радянське село

§ 42. Українці західноукраїнських земель

Частина 3. Політизація людської свідомості: феномен епохи

§ 43. Влада ідеології

§ 44. Культ вождя

§ 45. Пропаганда

45.1. Сила слова

45.2. Монументалізм

45.3. «Олюднення»

45.4. Висновки

§ 46. Героїчні міфи

§ 47. Творення нової людини

§ 48. Нова людина: мрія чи реальність

§ 49. Суспільна атмосфера

§ 50. Тоталітаризм: втілені утопії

§ 51. Людина в умовах тоталітаризму

Світова економічна криза

Прихід фашистів до влади, встановлення тоталітарного режиму в Німеччині

Діяльність народних фронтів у Європі. Створення осі Берлін–Рим–Токіо

Аншлюс Австрії. Мюнхенська змова. Розчленування Чехо-Словаччини

ЕКОНОМІЧНА ДЕПРЕСІЯ

1929 — 1933 — 1935 — 1937 — 1938 — 1939

Індустріалізація, колективізація

Голодомор в Україні

Посилення тоталітарного режиму

«Великий терор»

Створення та загибель Карпатської України

Пакт Молотова–Ріббентропа. Відхід західно-українських земель до СРСР. Поширення тоталітарного режиму в Західній Україні. Початок Другої світової війни

Частина 1. ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ

§ 31. ТРИДЦЯТІ РОКИ: НОВА РОЛЬ ДЕРЖАВИ

1 Мовою цифр

Відсоток безробітних у ряді країн світу

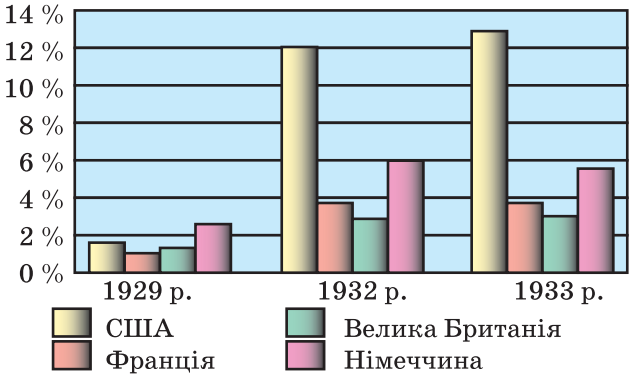

Подано за: Георги Марков, Румяна Кушева, Бойко Маринков. История и цивилизация. За 10 клас. Задължителна и профилирана подготовка. – София: Просвета, 2001. – С. 40.

2 Мовою цифр

Падіння виробництва у провідних країнах світу у роки світової економічної кризи

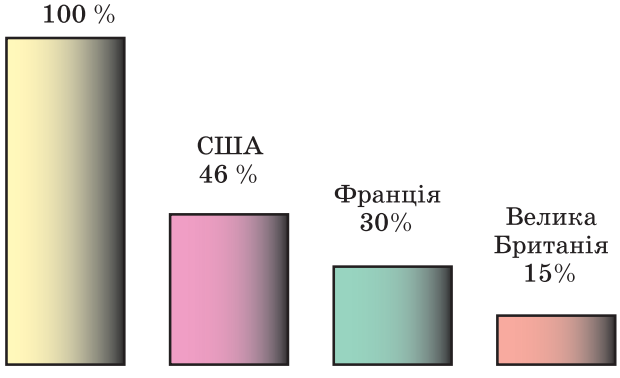

Подано за: Всемирная история: новейшее время. 1914–1939. – Учебн. для 10 кл. / Н.Е. Рожик и др. – К.: Генеза, 2001. – 288 с.

3 Погляд дослідника

Період 1929–33 рр. став каньйоном, який зробив повернення до 1913-го не лише неможливим, а й немислимим. Старомодний лібералізм упокоївся чи видався приреченим.

Три варіанти вибору змагались за інтелектуально-політичну гегемонію. Одним з них був комунізм марксистського взірця. Та ще й СРСР показав себе ніби несприятливим до катастрофи.

Другою альтернативою був капіталізм, позбавлений своєї віри в оптимальність вільних ринків і реформований таким собі неофіційним шлюбом чи то постійним зв'язком із поміркованою соціал-демократією некомуністичних робітничих рухів.

Третім на вибір був фашизм. Фашизм в його німецькій версії (націонал-соціалізм) скористався з двох речей: з німецької інтелектуальної традиції, що вороже ставилася до теорій економічного лібералізму, а також із безжальності уряду, що заповзявся будь-якою ціною позбутися безробіття. Слід сказати, що він розправився з Великою Кризою хутко й успішніше, ніж подібні режими.

Гобсбаум Е. Вік екстремізму. – С. 103–104.

4 Погляд дослідника

Громадська думка була, звичайно, вражена тим, що Ради приступили до виконання п'ятирічного плану тоді, коли весь інший (капіталістичний) світ прирік на безробіття й убогість щонайменше 30–40 мільйонів трудящих, а трудівники сільського господарства визнали за краще знищити запаси продовольства, ніж віддати їх безкоштовно голодуючим.

Подібна ситуація не могла не хвилювати світову громадськість, примушуючи людей взяти під сумнів принципи системи, у якій вони жили (індивідуалізм, вільне підприємництво, ініціатива, конкуренція) і котра могла породити подібну кризу. Щоб виправити становище, приватні компанії й уряди змушені були розглянути можливість втручання держави, оскільки тільки вона мала у своєму розпорядженні засоби, які здатні заставити кожного громадянина йти на жертви заради інтересів усього суспільства.

Тибо П. Эпоха диктатур. – С. 100–101.

5 Погляд сучасника

Зі статті американського тижневика «Ліберті» (1929 р.)

Якщо найближчим часом щось не буде зроблено для виправлення того жахливого становища, в якому ми тепер перебуваємо, то революція може звалитися на нас у будь-який момент.

Цит. за: История XX века. Зарубежные страны. – М.: Аванта, 2002. – С. 132.

1. Які зміни відбулися у світі на межі 20–30-х рр. XX ст.? Прокоментуйте.
2. Пригадайте, що таке світова економічна криза 1929–1932 рр. Що таке «Велика депресія»? Чому криза загрожує, на думку журналу «Ліберті», революцією? Що дає підстави для такого висновку?
3. Проаналізуйте джерело 3. Назвіть три варіанти суспільного вибору. Як ви їх розумієте?
4. Назвіть три моделі політичного вибору суспільства, які, на думку дослідника Гобсбаума, стали логічною відповіддю на виклик епохи.

6 Погляд політика

Ф.Д. Рузвелт про проблеми американської економіки

Я бачу в цій країні десятки мільйонів її громадян... чиє буденне життя минає в умовах, які визнані недостойними цивілізованим суспільством півстоліття тому... Я бачу, що третина нації живе в поганих будинках, погано одягнена і погано харчується. «Держава, яка не намагається урядовими заходами розв'язати нові проблеми, спричинені величезним зростанням населення і дивовижними досягненнями науки, приречена на занепад і неминучу загибель від бездіяльності. Необхідно обмежити операції спекулянта, маніпулятора, навіть фінансиста. Я вважаю, що, зрештою, найважливішою є проблема контролю, проблема задовільного планування виробництва і розподіл тих продуктів, які наша величезна економічна машина здатна створювати.

Цит. за: История США. – Т. 3: 1918–1945. М., 1985. – С. 253, 367–368.

7 Погляд дослідника

Він [Гітлер] вважав себе соціалістом, і сутність його соціалізму полягала в тому, що кожен індивід чи група в державі повинні були не вагаючись працювати на національну політику. Так що не мало значення, кому належить конкретний завод, поки ті, хто ним керує, роблять, що їм наказують. Німецький соціалізм, говорив він Германові Раушингу, не прагне до націоналізації: «Наш соціалізм проникає набагато глибше. Він не змінює зовнішній порядок речей, він наводить порядок тільки у ставленні людини до держави... У такому випадку, яке значення має власність і дохід? Навіщо потрібно усуспільнювати банки і заводи? Ми усуспільнюємо людей...» Представляючи свій Чотирирічний план (який, як і сталінський, був тільки пропагандистським прийомом), Гітлер говорив, що Міністерство економіки повинне тільки «дати завдання національній економіці», а потім «приватна економіка має їх виконувати».

Джонсон П. Современность... – С. 339.

8 Думка дослідника

Для перелому кінця 20-х – початку 30-х рр. було використано термін «сталінська революція», який добре передає його насильницький, руйнівний і утопічний характер. Однак ця революція здійснювалась з ініціативи держави, а не в результаті народних рухів, і не привела до зміни політичного керівництва. За думкою Сталіна, її завданням було закласти економічний фундамент для побудови соціалізму... використовуючи державне планування з метою прискореного економічного розвитку країни...

Планування подавалось як героїчний акт підкорення непідконтрольних до тих пір економічних сил.

Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 10–11.

5. Як розуміють автори документів 6–8 нову роль держави на рубежі 1920–1930-х рр.? Які надії на неї покладають і чому?
6. Знайдіть конкретизацію положень Е. Гобсбаума в документах 6, 7, 8.
7. Яка з моделей, запропонованих ним: а) найбільш враховує інтереси людини; б) яку з цих моделей найскладніше зреалізувати; в) яка може бути найбільш ефективною з точки зору держави та суспільства?

§ 32. ФОРСОВАНА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ

9 Погляд дослідника

Військова істерія 1927 р. змінила атмосферу, і незабаром уряд вирішив ввести в країні «передмобілізаційний стан», який зберігався протягом усіх 1930-х рр. З цього часу радянські кордони були майже закриті для руху людей і товарів, і СРСР заявив про свій намір добитися «економічної самостійності». На ближчий час цей крок випадково мав позитивний результат, відгородивши Радянський Союз від «Великої депресії».

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 11–12.

10 Погляд сучасника

Відомий радянський поет Симонов К.М. про суспільні настрої

Думки про Червону Армію і про п'ятирічку зв'язувались в одне ціле з капіталістичним оточенням: якщо ми не побудуємо всього того, що вирішили, то будемо беззахисні, загинемо, не зможемо воювати, якщо на нас нападуть – це було безсумнівним.

Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В. Сталине. – М., 1988. – С. 44–45.

11

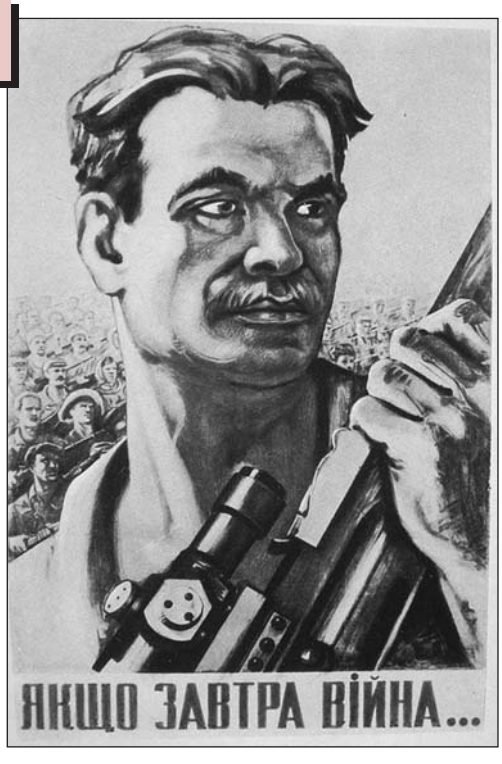

Український радянський плакат *1930-х рр.*

* *Фіцпатрік Ш.* – сучасна американська дослідниця. У сфері її інтересів, зокрема, – історія повсякденного життя радянської Росії.

12

Демонстрація у противогазах. *Харків*

13 Погляд дослідника

Керівництво країни на чолі зі Сталіним дійсно відчуває страх перед війною. Як показують розсекречені недавно документи, роздумуючи над становищем економіки і Червоної армії, воно дійшло висновку про неможливість з боку СРСР вести сучасну війну. Звідси й, з одного боку, установка на використання всіх засобів її відтягування, з другого – внести корективи в індустріалізацію, що проводиться, наголошуючи насамперед на ті галузі, що забезпечують розвиток військової промисловості.

Голос народа: письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. / Отв. ред. А.К. Соколов. – М., 1997. – С. 284.

1. Що розуміють автори джерел 9–13 під терміном «військова істерія» (військова тривога)?
2. Яку роль відіграв військовий чинник у форсуванні індустріалізації в СРСР?

14 Погляд сучасника

Радянський економіст Струмілін про економічні завдання

Ми самі ставимо ціль, старанно формулюємо модель шляху на свій розсуд... ми ставимо вольове завдання; значною мірою за цих обставин ми вільні від лещатів, зумовлених історичним розвитком; ми рвемо старі зв'язки і отримуємо значно більшу творчу свободу.

Цит. за: Карр Э. История Советской России. Кн. 10. – М., 1989. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 24.

Початок індустріалізації в СРСР

1921 – випущено перший український трактор

1922 – створено Комісію у справах електрифікації України

1925 – XIV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на індустріалізацію

1926 – 86 % валової продукції промисловості вироблено у державному секторі

1927 – Україна перевищила рівень промислового виробництва до 1913 р.

15

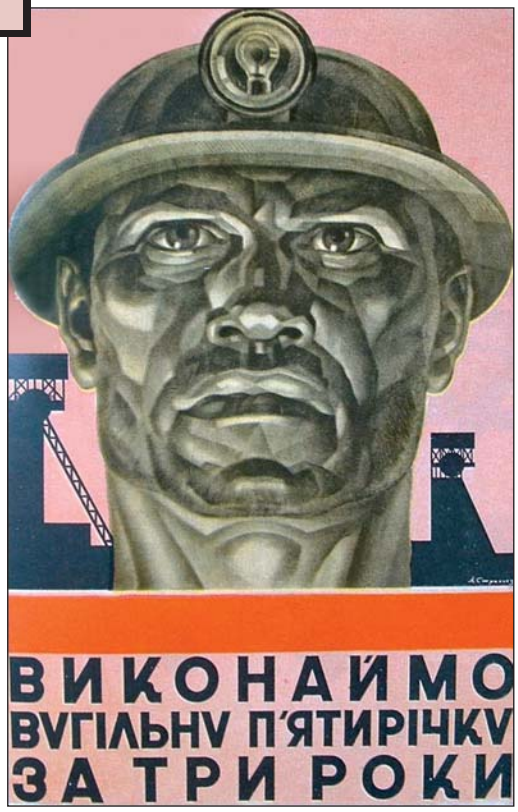

Український радянський плакат *1930-х рр.*

16 Офіційний документ

З політичного звіту Центрального Комітету XVI з'їзду ВКП(б) 27 червня 1930 р.

...Робота ЦК у галузі (господарського будівництва) виконувалася, переважно, по лінії виправлення й уточнення п'ятирічного плану з метою збільшення темпів і скорочення термінів. По чорній металургії: п'ятирічним планом передбачено довести виробництво чавуну в останній рік п'ятирічки до 10 мільйонів тонн, рішення ж ЦК визнає цю норму недостатньою і вважає, що виробництво чавуну на цей рік п'ятирічки має збільшитись до 17 мільйонів тонн. По тракторобудуванню: п'ятирічним планом передбачено довести виробництво тракторів в останній рік п'ятирічки до 55 тисяч штук; рішення ж ЦК визнає це завдання недостатнім і вважає, що виробництво тракторів в останній рік п'ятирічки має збільшитись до 170 тисяч штук. Те саме варто сказати й про автобудування, де замість виробництва 100 тисяч автомобілів (вантажних і легкових), передбачених п'ятирічним планом на останній рік п'ятирічки, було вирішено збільшити виробництво автомобілів до 200 тисяч штук.

Сталин И.В. Собр. соч. в 16 т. – Т. 12. – М., 1949. – С. 345–348.

17 Погляд дослідника

Індустріалізація в СРСР була проведена силами держави в рамках планової централізованої економіки. Приватний сектор періоду непу було при цьому зруйновано.

У виборі шляхів і методів індустріалізації зіграла роль ідеологія – більшовицьке неприйняття ринку і приватної власності. В зростанні приватного сектору більшовики бачили загрозу реставрації капіталізму.

Існували й інші обставини. Використання ринку і приватного капіталу... видавалось (і було) важкою кропіткою роботою. Сталінське Політбюро, однак, прагнуло провести індустріалізацію в найкоротші строки, очікуючи близької війни. Воно не хотіло панькатися з приватником... Значно простіше було б просто викинути цього конкурента з економіки, сконцентрувати ресурси в руках держави і спрямувати їх на розвиток важкої і військової промисловості...

Осокина Е. СССР в конце 1920-х – начале 1930-х годов: Хроника начавшегося голода. – История. – 1999. – № 20.

3. Як ви розумієте термін «індустріалізація»? (Згадайте матеріал попередніх курсів історії.) Спробуйте визначити поняття «форсована індустріалізація». Які причини та прояви цього явища?
4. Наскільки реальними були плани, вказані у джерелі 16? Чому дослідники називають такий підхід «сталінською революцією»?
5. Яка роль відводиться радянській державі у визначенні темпів і методів індустріалізації? Порівняйте з роллю урядів західних країн у подібних процесах (§ 31).

18 Погляд сучасника

Посол США в СРСР у 1937–1938 рр. Дж. Девіс про розвиток промисловості

В радянській практиці планування найбільш вражає сміливість у прийнятті рішень і впертість у їх здійсненні. П'ять років тому в районі Запоріжжя був голий степ, а сьогодні можна бачити величезні заводи і місто з населенням 125 тисяч осіб... Будинки і устаткування в більшості своїй найсучасніші. До їх проектування залучалися на конкурсній основі найкращі фірми, головним чином із США, але також з Німеччини, Франції, та Англії.

Є сумніви відносно здатності промисловості довгий час підтримувати потреби фронту у випадку великої європейської війни, однак, на мою думку, ця здатність може виявитися значно вищою, аніж очікується. В цілому нові промислові райони справляють величезне враження: росіянам вдалося за сім років зробити стільки ж, скільки Америці за сорок починаючи з 80-х років минулого сторіччя.

12 березня 1931 р.

Дж. Девис. Миссия в Москве. Заметки посла США. – http://svoboda.ovg/programs/hd/2002.

19

Радянський плакат *1930-х рр.*

Перші п'ятирічки

1927 – XV з'їзд ВКП(б) прийняв директиви щодо першого п'ятирічного плану

1928 – початок 1-ї п'ятирічки

1931 – пуск Харківського тракторного заводу

1932 – пуск Дніпровської ГЕС

1933 – Й. Сталін оголосив про виконання 1-ї п'ятирічки за 4 роки і 3 місяці (в дійсності основні показники плану не були виконані навіть за 5 років)

1935 – початок стаханівського руху

1937 – оголошено про виконання 2-ї п'ятирічки за 4 роки і 3 місяці (в дійсності процент виконання плану не перевищував 70–77)

6. Розгляньте плакат 19 та ознайомтеся із довідкою про перші п'ятирічки. Кого на радянському плакаті символізує фігура в циліндрі? Чому, за задумом автора, змінився вираз обличчя у персонажа? Чи змінили б ви зображення на плакаті з огляду на дані довідки? Чому саме?

20 Газетне повідомлення

Заклинаннями хочуть зліквідувати прорив

Дніпропетровськ, 2 серпня. (Наш кор.). Дніпропетровський паровозоремонтний завод не допостачив дорозі в червні 60, а в липні 23 паровози. Оголошений у липні штурмовий місячник не дав ніяких результатів. Зрив програми пояснюють відсутністю єдиноначальності, безвідповідальністю цехових трикутників.

Правда. – 4 августа 1931 г.

21 Газетне повідомлення

Зі статті «Радянське Ельдорадо» російськомовної емігрантської газети у Франції (1931 р.)

Монтер із Шпандау Цигель втратив місце і став безробітнім. Йому порадили звернутися в торгпредство. Німцю запропонували їхати до Харкова, щоб працювати на тракторному заводі. Цигель за свого віку всякі заводи бачив, однак такого величезного ще не бачив. Майстерні були обладнані чудовою американською технікою, навіть пункт був упорядкований за американським зразком. Після нової музики і нових промов Цигель приступив до роботи на цьому чудовому заводі... Біля американських станків, до яких у Німеччині робітника підпускали тільки після 4-річної технічної підготовки, стояли чоловіки та жінки, яких навербували якийсь місяць назад із сіл. Праця всіх цих безпорадних людей полягала в тому, що вони псували машини, а заодно і матеріал.

Последние новости. – Париж, 24 декабря 1931 г.

22 Газетне повідомлення

Американці про прориви в Донбасі

ВРНГ доручила групі американських інженерів написати доповідь про причини проривів на Донбасі, що загрожують п'ятирічному плану. Її автори головну причину недостатнього добування вугілля бачать у тому, що в Москві надають перевагу гігантським конструкціям, які вимагають величезних витрат, а не скромнішим за розмахом завданням, таким як – раціоналізація роботи на існуючих копальнях. Взагалі на Донбасі дуже дається взнаки погана організація праці. За умови нормальної експлуатації – не було б нестатку в робочій силі.

Последние новости. – Париж, 6 июня 1931 г.

7. Яке головне враження автора джерела 18?
8. Яку проблему висвітлюють джерела 20–22? Зверніть увагу на те, які саме газети її піднімають. Чи однаковий настрій цих публікацій?
9. Що розуміють під словом «прорив»? Як співвідноситься інформація із джерел 18 та 20–22?
10. Які труднощі у реалізації планів індустріалізації висвітлюють джерела?
11. Які способи подолання цих труднощів і проблем пропонуються? Наскільки, на вашу думку, вони реалістичні? А що б запропонували ви?

23 Погляд сучасника

І. Дзюба* про будівництво на Донеччині

Кінець 30-х років. Робітниче селище на Донеччині. Життя змінюється на очах: ще вчора довбали кар'єри кайлами, лупили камінь молотами, вивозили вагонетками людською, а потім кінською силою, а вже з'являється невеличкий чеський екскаватор «Шкода», тут же на зміну йому – чи то німецький, чи то американський гігант (таким тоді він здавався) «Демаг», скрегіт якого чути було на весь навколишній степ; завтра по залізних коліях зачахкають «Овечки» – перші вітчизняні паровози «ОВ», а післязавтра могутньо посуне гордий красень «Федя» – «Фелікс Дзержинський». Газети щодня повідомляють про нових стахановців, нові рекорди, робітничі мітинги.

Дзюба І. Пастка... – С. 5.

24 Газетне повідомлення

Бернард Шоу про СРСР**

Відень, 22 листопада. «Нейє фрейє прессе» розміщує статтю відомого німецького перекладача Бернарда Шоу, його близького товариша Зиґфріда Требича, в якій останній передає враження про свою недавню зустріч з Бернардом Шоу.

За словами Требича, основною темою їхньої розмови був СРСР, причому Шоу виявив надто захоплене ставлення до Радянського Союзу.

Шоу вважає, що «СРСР проводить вдалий експеримент, який може стати прикладом». Требич до цього додає: «Ентузіазм письменника стане цілком зрозумілим, коли взяти до уваги, що він приїхав з країни безробіття до країни, де руками, які гарячково творять, будується новий світ, де серед пустелі і степу безпосередньо з-під землі виникають нові сили і нові міста».

Правда. – 29 ноября 1931 г.

12. Яке загальне враження від 1930-х років залишилося в І. Дзюби та Б. Шоу (джерела 23–24)? Що в цих враженнях суб'єктивне?

25 Мовою цифр

Відсотки валового промислового виробництва порівняно з 1929 р.

	1930	1932	1937
США	81	54	92
Німеччина	88	58	116
Великобританія	92	83	124
Франція	100	77	83
Італія	92	67	100
Японія	95	98	171
СРСР	131	183	424

Подано за: Георги Марков, Румяна Кушева, Бойко Маринков. История и цивилизация. – С. 43.

* *Дзюба І.* – видатний сучасний український публіцист, літературознавець, академік НАН України, учасник антирадянського суспільно-політичного руху в Україні у 1960-ті рр.

** *Шоу Б.* (1856–1960) – відомий англійський письменник, симпатизував Радянському Союзу, відвідував СРСР.

26

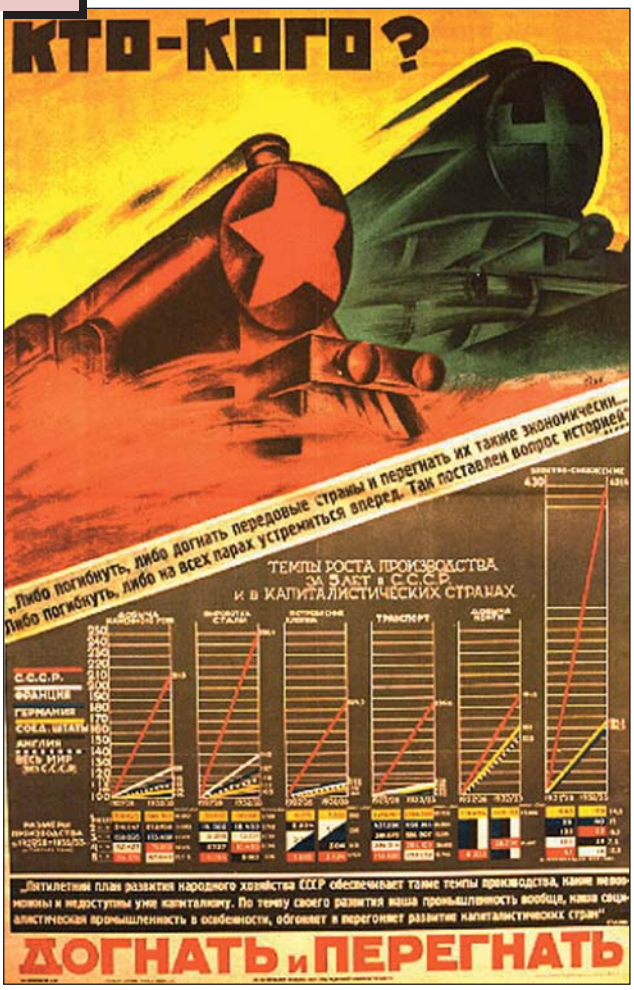

Радянський плакат. *1929 р.*

27 Мовою цифр

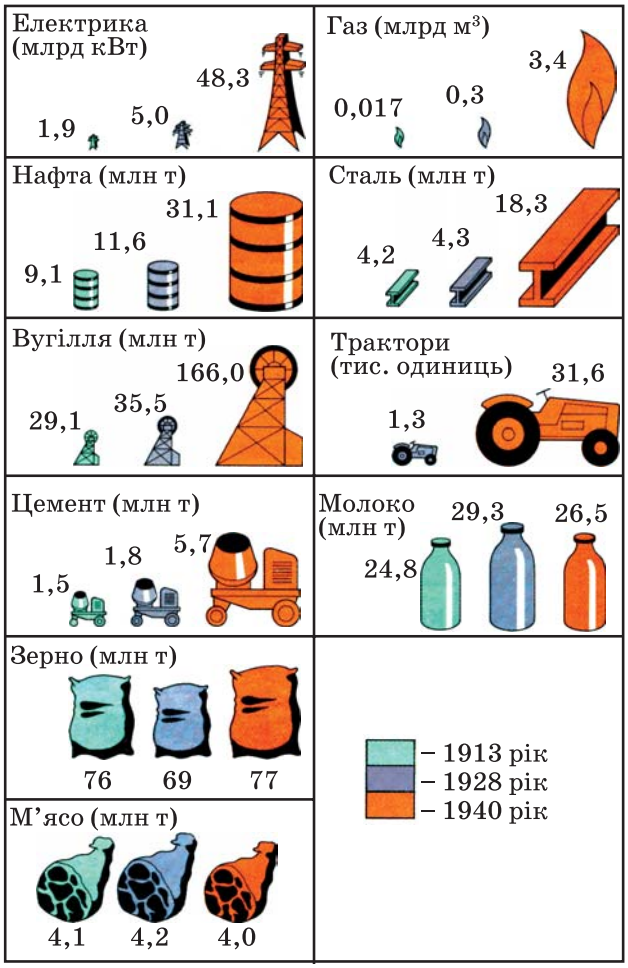

Темпи зростання промислового виробництва та сільськогосподарської продукції

28 Погляд дослідника

Незважаючи на те, що жодна з перших довоєнних п'ятирічок не була виконана в повному обсязі, вона все ж вивела Україну на якісно новий рівень промислового розвитку, докорінно змінивши структуру господарства: зросла частка промисловості у порівнянні з часткою сільського господарства у загальному обсязі валової продукції УСРР; у валовій продукції самої промисловості дедалі більше домінувало виробництво засобів виробництва; дрібна промисловість (кустарно-ремісничі підприємства, окремі товаровиробники) витіснялася великою індустрією. Модернізація промислового потенціалу України дала змогу республіці посісти 2-ге місце в Європі (після Німеччини) за виплавкою чавуну, 3-тє місце за виробництвом сталі (після Німеччини та Англії), 4-те місце в світі за видобутком вугілля.

Довідник з історії України. – С. 270.

13. Проаналізуйте дані про рівень розвитку промислового виробництва у вказаних у джерелі 25 країнах. Які з них подолали економічну кризу на 1937 рік?
14. Хто мається на увазі в запитанні джерела 26 «Хто кого?» Яку б відповідь дала людина 1930-х на це запитання? Які пояснення вона могла б використати? Наскільки враховані інтереси людини при пошуку відповіді на запитання плаката 26.
15. Порівняйте темпи зростання промислового виробництва та сільськогосподарської продукції (джерело 27). Що привернуло вашу увагу? Які ви можете зробити висновки?
16. Назвіть позитивні наслідки індустріалізації як явища для України.
17. Зверніться до довідкової літератури, з'ясуйте джерела фінансування радянської індустріалізації. Спробуйте укласти логічно-структурну схему **«Індустріалізація»**.

§ 33. КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ

29 Офіційний документ

Гасла до XIV річниці Жовтня:

Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм! Міцніше вдар по куркулю, по рвачах, по дезорганізаторах хлібозаготівлі! Ні одного центнера приватнику! За виконання плану хлібозаготівлі!

Правда. – 24 октября 1931 г.

30 Офіційний документ

Зі звернення ЦК ВКП(б) «До всіх організацій ВКП(б)» від 13 лютого 1928 р.

На січень 1928 р. ми мали найсерйознішу кризу в хлібозаготівлях. Що означає криза в хлібозаготівлях, у чому її сенс, які вірогідні результати?

Це означає, перш за все, кризу постачання робітничих районів... Це означає, по-друге, кризу постачання Червоної Армії... Це означає, по-третє, кризу постачання лляних та бавовняних районів. Це, означає, по-четверте, відсутність хлібних резервів у руках держави як для потреб усередині країни (на випадок неврожаю), так і для потреб експорту, необхідного для ввезення устаткування і сільськогосподарських машин.

Сталин И.В. Сочинения. – Т. 11. – С. 10–11.

Колективізація

1927–1928 – хлібозаготівельна криза в СРСР. «Надзвичайні заходи» у хлібозаготівлях

1929, листопад – пленум ЦК ВКП(б) проголосив курс на суцільну колективізацію

1929, грудень – Й. Сталін поставив завдання «ліквідації куркульства як класу»

1930, березень – стаття Сталіна «Запаморочення від успіхів» із засудженням «перегинів» у колективізації

1930, грудень – пленум ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про колективізацію». Початок другої фази колективізації і «розкуркулення»

1932, жовтень – початок роботи надзвичайної хлібозаготівельної комісії на чолі з В. Молотовим в Україні – організація штучного голоду

1933 – голодомор в Україні

1935 – вийшов «Примерный устав сельскохозяйственной артели» – це уніфікувало всі колгоспи

1937 – колгоспи в Україні об'єднували 96 % селянських господарств і майже 100 % посівних площ

1. Чому питання про хліб набуло такої гостроти наприкінці 1920-х рр.?
2. Чим можна пояснити, що «боротьба за хліб – боротьба за соціалізм»?

31 Думка дослідника

Існує думка, що такі надзвичайні заходи були зумовлені безвихідною ситуацією із забезпеченістю країни збіжжям, необхідністю прогодувати місто, робочий клас. Але це не так. Для внутрішнього ринку в ті часи хліба не вистачало. Йшлося про демпінговий експорт з метою будь-що здобути валюту на прискорену індустріалізацію. 1932 р. було вивезено за кордон 1 760 000 тонн пшениці; 1933 р., незважаючи на голод, – 1 717 500 тонн, майже стільки ж.

Дзюба І. Пастка... – С. 51.

32 Погляд дослідника

Про масштабність планів більшовицького керівництва красномовно свідчить той факт, що 1931 рад. закупки становили 30 % світового експорту машин і обладнання, 1932 – майже 50 %... Сталін і його оточення були переконані в тому, що потреби індустріалізації простіше і гарантованіше можна задовольнити, спираючись не на 25–30 млн індивідуальних сел. госп., а на 200–300 тис. колгоспів. На цьому ґрунті визріла думка про кардинальну зміну вектора залежності: не держава мусила залежати від значної кількості неконтрольованих сил індивідуальних сел. госп., а сконцентровані у великі спільні господарства селяни мусили перебувати у залежності від держ. структур.

Довідник з історії України. – С. 270, 327.

33 Думка дослідника

Керівництво мало надію, що за індустріалізацію заплатять селяни; колективізація сільського господарства, яка проводилась у роки першої п'ятирічки і була покликана досягнути такого результату, примушуючи селян змиритися з низькими державними цінами на їхню продукцію...

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 11.

3. Як розуміти поняття «колективізація»? Як пояснюють причини колективізації та форсування її темпів сучасні дослідники (джерела 31–33)? Чи співпадають їхні точки зору з офіційним поглядом (джерела 29–30)?
4. Зверніть увагу на джерело 32. Як ви розумієте думку автора про «кардинальну зміну вектора залежності»? Як це співвідноситься із джерелом 29?
5. Спрогнозуйте можливі наслідки форсування колективізації. Зробіть висновки.

34 Погляд очевидця

З листа колгоспника К.Г. Херсуна із села Куниче Крижопольського району Тульчинського округу УРСР до «Селянської газети» від 27 лютого 1928 р.

Вперед до соціалізму

...Бачить моя дружина, що вже не розбагатіє, й каже: «Ану ідім у коліктів, там уже серпом не жнуть й ціпом не молотять і крепче виглядают». Отож я на четвертий рік переходжу на нормальне соціалістичне господарство. Після мене вступило ще шість родин. Як бачимо, такі господарства і державі допомагають, і самі краще живуть... Хай живе соціалізм і його керівництво! З повагою до Вас селянин Климентій Федорович Херсун.

Прошу, якщо друкуватимете у пресі, то розширте й виправте.

Херсун.

Голос народа: письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. / Отв. ред. А.К. Соколов. – М., 1997. – С. 286.

35 Газетне повідомлення

Розпочався наплив до колгоспів

Київ, 7 липня. (Наш кор.). На Правобережжі розпочали збирати врожай. У Кам'янецькому районі першим почав збирати жито Рихтецький колгосп. Усі працездатні члени колгоспу дружно, з піснями вийшли в поле. Бригади працюють відрядно і перевиконують норми. Найближчими днями почнуть жнива Ружинський, Білоцерківський та Київський райони. У результаті ударної і масової підготовки до жнив розпочався наплив до колгоспів. У Конотопському районі організовано нову с.-г. артіль «Нове життя». У перші дні записалося 33 бідняцько-середняцьких господарств.

Правда. – 9 июля 1931 г.

36

Радянський плакат. *1929 р.*

37

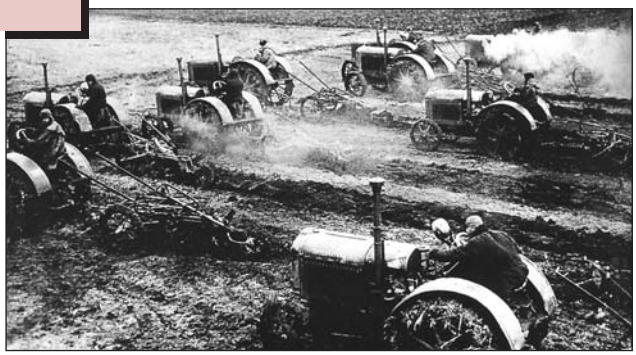

Використання тракторів у сільському господарстві. Фото з радянської газети початку *1930-х рр.*

38

Карикатура із західноукраїнського часопису «Комар». *1933 р.*

6. Як ви розумієте поняття «колгосп»? На які причини входження селян до колгоспів вказують джерела 34–38? Які з документів, на вашу думку, можуть розглядатися як державна пропаганда? На підставі чого ви дійшли таких висновків?
7. Порівняйте джерела 36–38 за якомога більшою кількістю ознак. На кого вони були розраховані? Які враження викликають вони у вас? Чим викликана, на вашу думку, поява карикатури 38? Наскільки об'єктивну інформацію вона надає читачам західноукраїнського журналу «Комар»?
8. Уявіть себе радянським агітатором-активістом, що має завдання залучити можливо більшу кількість селян до колгоспу. Які аргументи ви б використали для пропаганди колективного господарювання? Хто із селян міг сприйняти цю агітацію? Спробуйте скласти соціальний портрет такого селянина.

39 Погляд політика

Не можна насаджувати колгоспи силою, це було б безглуздо і реакційно.

Сталін Й. Запаморочення від успіхів.

40 Газетне повідомлення

Колективізація перемагає

У 1931 році Радянський Союз утричі перевищив намічений п'ятирічним планом на останній рік відсоток колективізації. Ще два ро-

ки тому в 1929 році ми мали всього тільки 7,5 відсотка господарств, які вступили до колгоспів; через рік їх було вже 21,7 %, а тепер відсоток колективізації сягнув 62.

Питання «хто кого» в сільському господарстві вирішилось на користь соціалізму. 1932 рік, останній рік п'ятирічки, буде роком завершення в основному колективізації в СРСР.

Комсомольская правда. – 1 января 1932 г.

41 Офіційний документ

З доповіді С. Косіора на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б)

Ми мали суцільну колективізацію на території десятків сіл, а потім виявлялося, що все це дуте і штучно створене, населення в цьому не бере участі і нічого не знає.

Цит. за: Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – С. 99.

42 Офіційний документ

З постанови грудневого (1930 р.) пленуму ЦК КП(б)У

...Наступної весни подвоїти сучасний рівень колективізації та протягом 1931 р. в основному закінчити суцільну колективізацію вирішальних сільськогосподарських районів України (Степ). Нещадний наступ на глитая по всьому фронту (хлібозаготівлі, фінансові заходи тощо), ліквідація куркуля в районах суцільної колективізації... і повинні стати складовою частиною боротьби... за здійснення суцільної колективізації.

Комуністична партія України в резолюціях та рішеннях... – Т. 1. – С. 709, 716.

43 Погляд учасника подій

З листа селянина с. В[елика] Бушинка Немирівського району Вінницької округи Г. Яременка до редакції газети «Радянське село» 5 лютого 1930 р.

До нашого села прибула бригада проводити колективізацію і пішла величезна боротьба. Багато людей не хотять поки ідти до колективу. Хто вискажеться проти колективу, як селянин, несвідома людина, то у нас таких кидали на сутки у бувший попів погреб. Агроном Чернишівський в цій бригаді сказав, хто не піде до колективу, то ми тому повідбиваємо руки і ноги. Чи мають вони право так знущатись над людьми?

Прошу, дайте відповідь. Г. Яременко.

Цит. за: Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні. – Вінниця, 1997. – С. 414.

44 Погляд очевидця

Із листа до Г.І. Петровського слухачів військово-повітряної академії РСЧА про примусову колективізацію й розкуркулення селян на Старобільщині 7 липня 1931 р.

Є ряд випадків насильницького залучення в колгосп, на випадок відмови йти у колгосп підводять під графу куркуля і розкуркулюють, забираючи все майно, і вивозять...

Існує переконання, що залучити в колгосп можна лише силою. Наприклад, на зборах хут. Статівки актив заявив, що для залучення 15 чол. середняків і бідняків, що залишилися, в колгосп, необхідно 5 чол. вивезти...

Викривлення лінії партії проводиться свідомо верхівкою колгоспів. Наприклад, голова колгоспу хут. Статівки Шандра Никанор заявляє: «Чи потрібні нам колгоспи? На нас партія жме і ми жмемо».

Крім цього, правління колгоспу систематично пиячить, що ми самі бачили в дорозі, і коли приїхали в хутір, і там виявилася частина п'яних колгоспників. Про п'янки правління нам скаржилися колгоспниці-біднячки.

П'янство, залякування, погане виховання і забезпечення колгоспників є причиною небажання бідноти і середняків, які лишилися, вступати в колгосп, внаслідок чого вони йдуть на поводу куркульства і відбивають його настрій.

Цит. за: Україна в XX ст. Зб. док. і матеріалів. – С. 110.

9. Які суперечності в офіційних документах 39–42 ви бачите? Зверніть увагу на дату їх появи.
10. Яку відповідь на запитання «Хто кого?» дає джерело 40? Як вона співвідноситься з відповіддю на це запитання, яку ви обговорювали у § 33?
11. Як співвідносяться документи 43–44 з 39–42? Які з них викликають у вас більшу довіру? Чому?

45 Офіційний документ

Кампанія щодо виселення куркулів і їхніх родин проводиться передусім у таких районах СРСР:

УРСР	виселяється	30–35000	родин
Півн. Кавказ та Дагестан	виселяється	20000	родин
Середньоволзький край	виселяється	8–10000	родин
Ц.Ч.О.	виселяється	10–15000	родин
Нижньоволзький край	виселяється	10–12000	родин
Білорусія	виселяється	6–7000	родин
Сибір	виселяється	25000	родин
Урал	виселяється	10–15000	родин
Казахстан	виселяється	10–15000	родин

Подано за: Неизвестная Россия. XX век. – Вып. 1. – М., 1992.

46

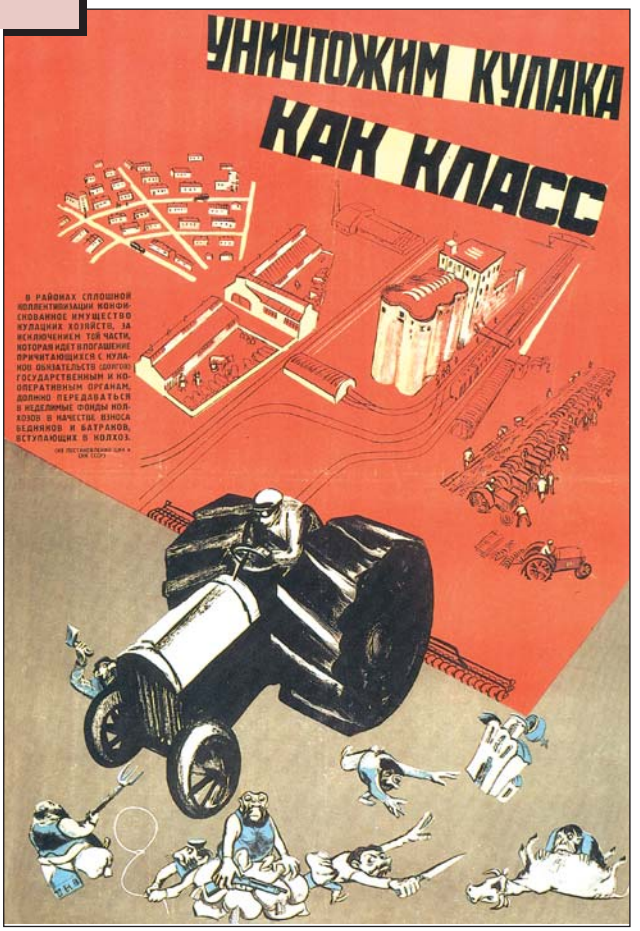

«Знищемо куркуля як клас». Радянський плакат. *1929 р.*

47 Офіційний документ

Про роботу на селі. Промова тов. Сталіна на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), 11 січня 1933 р.

...Шукають класового ворога поза колгоспами, шукають його у вигляді людей зі звірячою фізіономією, з величезними зубами, товстою шиєю, з обрізом у руках. Шукають куркуля, яким ми його знаємо з плакатів. Проте таких куркулів давно вже немає на поверхні. Нинішні куркулі і підкуркульники, нинішні антирадянські елементи на селі – це здебільшого люди «тихі», «солоденькі», майже «святі». Їх не потрібно шукати далеко від колгоспу, вони сидять у самому колгоспі і займають там посади комірників, завгоспів, рахівників, секретарів і т. ін. Вони ніколи не скажуть «геть колгоспи». Вони «за» колгоспи. Але вони ведуть у колгоспах таку саботажницьку і шкідницьку роботу, що колгоспам від них не буде добре...

Правда. – 17 января 1933 г. Цит. за: Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні. – С. 422–429.

12. Що об'єднує джерела 45–47? З яких територій Радянського Союзу висилалася найбільша кількість родин? З чим це, на вашу думку, було пов'язане?
13. Чому було висунуто гасло «ліквідувати куркуля як клас»? Кого вважали куркулями? Як розуміти часто вживаний термін «підкуркульники»? Чому важливо було зробити з куркуля ворога?
14. Дайте відповідь радянському агітатору від імені селянина, який не хоче йти до колгоспу.
15. Проведіть невелике дослідження (опитування чи інтерв'ю) та з'ясуйте, чи торкнулися процеси, описані у цьому та попередніх параграфах, вашої родини. Яким чином? Запишіть результати свого дослідження.

§ 34. ТЕРОР ГОЛОДОМ

48 Офіційний документ

Додаток до протоколу ПБ № 93

Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП (б)У про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботували хлібозаготівлю.

Зважаючи на надзвичайно ганебний провал хлібозаготівлі в окремих районах України, РНК і ЦК ставлять перед Облвиконкомами та Обкомами, райвиконкомами і райкомами завдання зламати саботаж хлібозаготівлі, організований куркулями та контрреволюційними елементами, зламати опір частини сільських комуністів, що стали фактичними провідниками саботажу, і ліквідувати несумісну зі званням члена партії пасивність і примиренність до саботажників, забезпечити швидке зростання темпів, повне і безумовне виконання плану хлібозаготівлі.

РНК і ЦК постановляють:

За очевидний зрив плану хлібозаготівлі і злісний саботаж, організований куркулями і контрреволюційними елементами, занести на чорну дошку такі села:

1. с. Вербка Павлоградського р-ну Дніпропетровської області.
2. с. Гаврилівка Межевського р-ну Дніпропетровської області.
3. с. Лютеньки Гадяцького р-ну Харківської області.
4. с. Кам'яні Потоки Кременчуцького р-ну Харківської області.
5. с. Святотроїцьке Троїцького р-ну Одеської області.
6. с. Піски Баштанського р-ну Одеської області.

Стосовно цих сіл провести такі заходи:

1. Негайно припинити підвезення товарів, повністю припинити кооперативну і державну торгівлю на місці і вивезення з відповідних кооперативних та державних крамниць всіх наявних товарів.
2. Повністю заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспів, колгоспників, так і одноосібників.
3. Припинити будь-яке кредитування, провести дострокове стягнення кредитів та інших фінансових зобов'язань.

49 Офіційний документ

Протокол № 96 засідання політбюро ЦК КП(б)У з участю т. Кагановича Л.М. від 29 грудня 1932 р.

I. Про посилення репресій до злісних нездавачів хліба – одноосібників.

Запропонувати Дніпропетровському і Харківському обкомам стосовно злісних одноосібників застосувати на підставі Постанови РНК УРСР від 11.XI.32 р. розпродаж усього їхнього майна, а також позбавити їх повністю усієї присадибної землі і всіх споруд. Щодо Харківської області цю міру застосувати у відношенні приблизно тисячі господарств; по Дніпропетровській області – 500 господарств.

II. Питання хлібозаготівель.

в) дати вказівки як по партійній лінії, так і по лінії ГПУ про те, щоб звернути серйозну увагу на розкриття таємних складів і схованок розкраденого хліба у великих і малих містах, пристанційних пунктах і в деяких залізничних службовців, що є спільниками куркулів і саботажників.

Чорна книга України. Зб. документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе. – К., 1998. – С. 134.

1. Проаналізуйте документи 48–49. Що це за документи? Що розуміють органи влади під «саботажем»? Поясніть, використовуючи знання, отримані раніше. А що це було насправді? Чому саботували цілі села? Які заходи вимагається застосувати до саботажників? Спрогнозуйте наслідки застосування цих заходів.

50 Офіційний документ

Постанова Центрального Виконкому і Ради Народних Комісарів «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» 7 серпня 1932 р. (витяг)

Суспільна власність є основою радянського ладу, вона священна і недоторканна, і люди, які зазіхають на суспільну власність, повинні бути розглянуті як вороги народу... Виходячи з цих міркувань і йдучи назустріч вимогам робітників і колгоспників, Центральний Виконком і Рада Народних Комісарів Союзу РСР постановляють:

1. Прирівняти за своїм значенням майно колгоспів і кооперативів до майна державного...

2. Застосовувати як міру судової репресії за розкрадання колгоспного і кооперативного майна вищу міру соціального захисту – розстріл з конфіскацією всього майна і із заміною при пом'якшувальних обставинах позбавлення волі на термін не нижче 10 років з конфіскацією всього майна.

Збірник законів СРСР. – М.,1932. – С. 360.

51 Офіційний документ

Постанова касаційної колегії Верховного суду УРСР про залишення в силі вироку про 10-річне ув'язнення селянки Н.М. Кліменко за мішок колосків, 25 грудня 1932 р. (витяг)

Розглянувши в порядкові касаційному справу з вироком про Кліменко Настю Матвіївну, 55 років, селянку, міцну середнячку, засуджену за постановою ЦВК та РНК Союзу з 7.VIII.1932 р. до позбавлення волі в далеких місцях ув'язнення з конфіскацією майна, з обмеженням в правах на 5 років. За те, що вона займалася крадіжками з колгоспних ланів шляхом зрізання колосків, де її було затримано на місці крадіжки з одним лантухом колосків. Покликання касатора уваги не заслуговує, тому що міра соцзахисту відповідає скоєному...

Цит. за: Укр. істор. журнал. – 1989. – № 11. – С. 85.

2. Проаналізуйте документи 50–51. Що таке «лантух»? Чому касаційна колегія радянського суду вважала застосовану до селянки міру покарання справедливою? Як ви думаєте, чому документ 50 у народі називали «законом про п'ять колосків»? Завершіть письмово думку: «Закон про п'ять колосків з'явився саме в цей час, тому що...»

52 Мовою цифр

Кількість померлих від голоду неможливо точно підрахувати. Різні дослідники називали цифри від 2,5 до 8 млн жертв. За підрахунками Р. Конквеста, від голоду померло 5 млн селян в Україні і ще 2 млн за її межами. На початку 90-х років Станіслав Кульчицький (Україна) і Сергій Маскудов (США) спробували уточнити ці цифри на підставі щойно розсекречених матеріалів радянської демографічної статистики. За їхніми оцінками, прямі втрати від голоду 1933 р. в Україні коливаються в діапазоні від 3 до 4,5 млн осіб, повні втрати (з урахуванням зниження народжуваності) – від 4,4 до 6 млн. Дослідники дійшли висновку, що те, що скоїлося в Україні на початку 30-х років, за своїми масштабами перевершує всі відомі людству випадки геноциду.

Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка.– С. 285.

53 Погляд дослідника

В 1932–1933 рр. сталося те, що можна охарактеризувати як терор голодом (або, як ще кажуть, – голодомор) проти колективізованих селян України та значної частини заселеної українцями Кубані (разом із деякими регіонами Подоння й Поволжя)... Уявну впер-

тість українських селян, котрі не здавали зерна (якого вони не мали), недвозначно розцінювали як «націоналізм». Все це повністю відповідало твердженню Сталіна, що національна проблема є за своєю суттю селянською проблемою. Тож український селянин терпів подвійно – і як селянин, і як українець.

Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К.: Либідь, 1993. – С. 6.

54 Газетне повідомлення

Лондон, 2 грудня. Чергова кореспонденція пані Клаймен у «Дейлі Експрес» присвячена голодомору в радянській Росії.

Цієї зими тисячі людей гинуть від голоду. Колгоспи дали третину тієї кількості хліба, на який розраховувала влада. По всій країні стогнуть: «Дайте хліба!»

Сотні сіл покинуті населенням, бо йому там немає що їсти. Проводяться безперервні арешти та заслання.

Скрізь розстрілюють.

Поблизу Харкова журналістка бачила на власні очі, як діти їдять траву. Часто доводиться чути: «Торік у нас усе відібрали, а цього року всі помремо».

Последние новости. – Париж, 3 декабря 1932 г.

55 Погляд дослідника

Зовнішній світ на знав нічого. У США кореспондентові «Нью-Йорк Таймс»*, що в приватному колі багато розповідав про мільйони смертей, проте нічого не опублікував, дано Пулітцерівську премію.

Дейвіс Н. Європа. Історія. – С. 994.

56 Карикатура

Карикатура із західноукраїнського часопису «Комар». *1933 р.*

3. Що означають поняття «голод» і «терор голодом»? Яка між ними, на вашу думку, різниця? Як історики називають явище вимирання українського сільського населення у 1932–1933 рр.? Чому?
4. Ознайомтеся з різними даними про кількість жертв голодомору (джерело 52). Що вас вразило в цих цифрах? Прокоментуйте.
5. На які причини «терору голодом» радянською владою селян вказує Р. Конквест? Чи переконує вас ця точка зору? Прокоментуйте.
6. Чи знав Захід про події 1932–1933 рр. в Україні, чи не хотів знати? Чому? Прокоментуйте, спираючись на джерела 54–56.

Без коментарів...

57

...Кон'юнктура на світовому зерновому ринкові була несприятлива, ціни низькі, і вся виручка за проданий по демпінгових цінах хліб становила в 1933 р. 389 млн карб. (Правда, 28 жовтня 1988 р.). Якщо взяти число жертв голоду за 8 мільйонів чоловік (ця цифра називається найчастіше), то виходить, що кожна людська смерть – страшна смерть у голодних муках – дала Йосифу Віссаріоновичу 50 карбованців.

Дзюба І. Пастка... – С. 51.

* *Дуранті У.* Зараз у США поставлене питання про позбавлення його цієї найпрестижнішої журналістської винагороди – випадок безпрецедентний.

58 В. Сідур. «Волаючий» – скульптура

59

Звернення до українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр.

...Вперше в історії людства конфіскація продовольства була застосована державою як зброя масового знищення її власного населення з політичною метою.

Щодо громадян України, то для них істина про події 1932–1933 рр. стала відкриватися напередодні розпаду СРСР.

...Голодомор 1932–1933 рр. був свідомо організований сталінським режимом і повинен бути публічно засуджений українським суспільством та міжнародним співтовариством як один з найбільших за кількістю жертв у світовій історії факт геноциду.

www.rada.kiev.ua

§ 35. ЗГОРТАННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ

1. Пригадайте, якими були основні кроки радянської держави в освітній політиці у 1920-ті рр. Що таке «коренізація»? Які чинники впливали на проведення політики українізації? Яким було ставлення різних суспільних груп до цієї політики?
2. На основі джерел 60–61 визначіть, чи мала політика українізації успіх. На які причини саме такого перебігу українізації вказують українські дослідники Ю. Шевельов та Я. Грицак?

60 Погляд дослідника

Наслідки політики [українізації] були далеко не прості. З одного боку, більше ніж будь-коли, людей опанувало українську мову, ознайомилося до певної міри з українською літературою й культурою, дехто навіть почав розмовляти по-українському. На вулицях великих міст українська мова лунала частіше, ніж перед тим, хоч і не заступила російську як засіб щоденного користування. З другого боку, притаманний політиці елемент примусовості й штучності збуджував почуття ворожості до української мови. З'явилася маса анекдотів... що брали українську мову на глум.

Міцної соціальної основи українізація під собою не мала. Фактично вона спиралася на українську інтелігенцію комуністичної орієнтації, дуже тонкий прошарок суспільства. Робітництво і середня кляса були в кращому випадку байдужі. Не збереглось жадних відомостей про який-небудь ентузіазм селянства. Тут слід застерегтися. На ділянках, вільних від партійного впливу, українізація проходила скоро й бурхливо.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. – Сучасність, 1987. – С. 148.

61 Погляд дослідника

«Українізація» підірвала рівновагу сил, що склалася на початку 1920-х рр. між комуністичним режимом і українським національним рухом. Перехід частини комуністів на національні позиції, витворення українського пролетаріату, збільшення частки українського міського населення та активна освітня, культурна і

наукова діяльність старої і молодої української еліти створювали серйозну загрозу контролю Москви над УРСР.

Центр так довго міг дивитися крізь пальці на стан справ в Україні, поки він був зайнятий внутрішньопартійною боротьбою за владу в Кремлі після смерті Леніна... З кінця 1920-х років, після розгрому «ухилів» і «опозицій» та остаточного укріплення Сталіна при владі, накреслилася різка зміна у внутрішній політиці партії...

Грицак Я. Нарис історії України... – С. 175.

62 Погляд дослідника

1930-ті роки характеризуються поворотом у національній політиці, зумовленим зміною стратегічних гасел. Замість світової революції на порядок денний висунулося гасло побудови соціалізму в одній країні. Поворот не змінив мети національної політики партії, яка завжди була прагматичною: зміцнити диктаторську владу в багатонаціональній країні. Але він змінив підхід до національних проблем. На передньому плані постало завдання максимальної централізації та уніфікації радянського життя. У національній сфері воно виявилось у формі русифікації.

Кульчицький С. Україна між двома війнами. – Т. 11. – С. 240.

63 Офіційний документ

Радянський підручник про перебіг українізації на межі 1920-1930-х рр.

Республіканська партійна організація постійно піклувалася про виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму та дружби народів. Листопадовий (1933 р.) об'єднаний пленум ЦК ЦКК КП(б)У визначив завдання щодо подальшого національно-культурного будівництва і виправлення помилок, допущених у діяльності Наркомпросу УСРР. Пленум закликав партійні організації посилити керівництво культурним процесом, піддав критиці М.О. Скрипника, який очолював Наркомпрос УСРР і ніс персональну відповідальність за помилки у проведенні національної політики. У 1933 р. набули чинності нові правила українського правопису. Вони замінили введені М.О. Скрипником правила 1928 р., які штучно відривали українські літературні норми від мови трудящих, українську мову від російської.

История Украинской ССР. – Т. 7. – С. 443.

3. Як сучасні вітчизняні історики Я. Грицак (джерело 61), С. Кульчицький (джерело 62) та радянський підручник з історії, що відображав офіційну партійну позицію (джерело 63), пояснюють причини повороту в національній політиці більшовиків? Чи ці пояснення суперечать одне одному, чи взаємно одне одне доповнюють? Обґрунтуйте.

64 Офіційний документ

Заява Української парламентарної репрезентації у Варшаві «Проти червоного терору на Радянській Україні»

Комуністична диктатура на Великій Україні провела в осені ц. р. черговий, дуже масовий наступ на представників української інтелігенції, зокрема на визначних діячів української науки й літератури, на українську молодь середніх і вищих шкіл, на діяльність представників українського селянства й робітництва. Завданням цього наступу є ломання всього національного українського руху та дискредитування його при допомозі політичних монстр-процесів і накінець відстрашення від нього населення при допомозі кривавих екзекуцій над його провідними діячами. Словом – на всій території Великої України котиться грізна хвиля червоного терору.

Українська парляментарна репрезентація, протестує перед цілим світом проти цього комуністичного наступу на українське національне життя і зокрема проти червоного терору, що нищить провідні кадри української нації.

Діло. – 16 листопада 1929 р.

65 Погляд дослідника

Процес СВУ підготував ґрунт для дальшого погрому української інтелігенції. Це й було зроблено у жорстокі 30-ті роки, коли сталінський режим винищив кілька тисяч культурних діячів України. Звичайно, все це остаточно підірвало справу українізації, яка завдяки Скрипникові та його однодумцям ще так-сяк тривала до 1932 року.

Гунчак Т. Україна. Перша половина XX ст. – К., 1993. – С. 196.

Хронологічна довідка

1926–1930, 1933–1937 – перебування П. Постишева на посаді секретаря ЦК КП(б) України

1929 – чистка (примусове позбавлення партійного квитка) КП(б)У, в результаті якої виключено 9,8 % членів партії, серед яких було 27 тис. українців

1930, березень–квітень – судовий інспірований процес «Спілки визволення України», було засуджено до різних строків ув'язнення 45 осіб, серед них відомі представники української інтелігенції: С. Єфремов, В. Чехівський, І. Гермайзе та інші

1931, друга половина – «розкриття» міфічної організації «Український національний центр», за справою УНЦ засуджено 50 осіб, колишні члени українських партій УПСР, УСДРП, КПЗУ – В. Голубович, П. Христюк, К. Божко та інші. Були притягнуті до слідства також М. Грушевський та М. Яворський – відомі діячі української науки

1933 – перші арешти серед українських письменників. Посилилися після самогубства М. Хвильового. Серед 193 членів та кандидатів у члени Спілки радянських письменників України було репресовано 97

4. Як співвідноситься хронологічна довідка із джерелами 64, 65?
5. Порівняйте документи 64, 65 із джерелами 149–150 § 30. Зверніть увагу на авторство вказаних документів.

66 Офіційний документ

Повідомлення ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про смерть М.О. Скрипника 8 липня 1933 р.

ЦК ВКП(б) повідомляє про смерть члена ЦК ВКП(б) т. Миколи Олексійовича Скрипника, яка настала в результаті акту самогубства.

Розглядаючи акт самогубства як акт легкодухості, особливо недостойний члена ЦК ВКП(б), ЦК вважає за необхідне повідомити членів партії, що т. Скрипник став жертвою тих буржуазно-націоналістичних елементів, які, прикриваючись своєю формальною приналежністю до партії, здобули в нього довіру і використали його ім'я для своїх антирадянських націоналістичних цілей. Заплутавшись у своїх зв'язках з ними, т. Скрипник допустив ряд політичних помилок, і, визнавши ці помилки, він не знайшов у собі мужності побільшовицьки подолати їх на справі й пішов на акт самогубства.

ЦК ВКП(б)

7 липня 1933 р. покінчив життя самогубством член ЦК і Політбюро ЦК КП(б)У тов. Микола Олексійович Скрипник.

Будучи старим революціонером та більшовиком, маючи великі заслуги перед революцією і робітничим класом, т. Скрипник здійснив акт легкодухості, недостойний будь-якого комуніста і тим більше члена ЦК. Причиною цього недопустимого акту є те, що за останні роки т. Скрипник, заплутавшись у своїх зв'язках з українськими буржуазно-націоналістичними елементами, маючи партбілет у кишені і не маючи більше сил вибратися із цього павутиння, став жертвою цих контрреволюційних елементів і пішов на самогубство.

ЦК КП(б)У

Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. док. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 210–211.

67

Карикатура із західноукраїнського часопису «Комар». *1933 р.*

68 Погляд сучасника

Всеволод Голубничий про смерть М. Скрипника

...[Зі смертю Скрипника] скінчилася ціла течія національно-українського більшовизму, що щиро вірила в ленінізм, в інтернаціоналізм, у рівність всіх націй, в ідеальний Союз РСР. Цю течію залізною п'ятою розчавив могутній російський бюрократичний шовінізм, що саме наступав по всьому фронту в Україні в особі Павла Постишева.

Голуб В. (Голубничий)? Конспективний нарис історії КП(б)У. – Мюнхен, 1957. – С. 70. Цит за: Гунчак Т. Україна. Перша половина XX ст. – С. 201.

6. Як ви думаєте, якими були причини самогубства М. Скрипника?
7. Як пояснює та оцінює смерть провідного партійного діяча керівництво ЦК ВКП(б) , західноукраїнський часопис «Комар» та В. Голуб?
8. Яка з версій викликає у вас більшу довіру? Чому?

69 Погляд очевидця

П. Постишев про наслідки партійних чисток в Україні (листопад 1933 р.)

Виявивши націоналістичний ухил Скрипника, ми змогли звільнити... структуру української соціалістичної культури від усіх... націоналістичних елементів. Була виконана велика робота. Досить сказати, що один лише Наркомісаріат освіти ми очистили від двох тисяч людей, що належали до націоналістичних елементів, у тому числі близько 300 вчених і письменників.

Цит. за: Субтельний О. Україна. Історія. – С. 364.

70 Погляд сучасника

Л. Троцький* про наслідки політики П. Постишева в Україні

...Ніде репресії, чистки, приниження і взагалі всякого роду бюрократичне хуліганство не набрали таких страхітливих розмірів, як на Україні, у боротьбі з могутніми прихованими прагненнями українських мас до більшої свободи і незалежності.

Цит. за: Субтельний О. Україна. Історія. – С. 365.

71 Погляд дослідника

Згубні наслідки політики Постишева виявилися, отож, не в забороні української мови чи формальному припиненні українізації, а в майже тотальному розгромі українських кадрів... Ліквідація 1936 р. таких інститутів Академії наук, як Інститут Шевченкознавства, Інститут єврейської пролетарської культури, Інститут польської пролетарської культури теж, ймовірно, була викликана арештами геть усіх або трохи не всіх співробітників... Після 1937 р. в ділянці освіти починається деукраїнізація чим раз більшого числа шкіл по великих містах та промислових центрах... Деукраїнізація освіти провадилася нишком і дуже поступово, а проте, додаймо, вповні послідовно і безоглядно.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття... – С. 174, 182–183.

9. Що об'єднує документи 69–71? Яким чином вони розкривають особливості сталінської національної політики щодо українців?
10. Наскільки можна довіряти джерелу 70, враховуючи, що автором висловлювання є відомий організатор більшовицької революції, що відіграв одну з головних ролей у ліквідації української державності у 1918–1920 рр.?

---

* *Троцький Лев* (1879–1940) – радянський політик, відіграв важливу роль в організації більшовицької революції, Червоної армії, радянської держави, автор політики «воєнного комунізму»; з 1929 р. проживав за кордоном, з 1932 р. позбавлений радянського громадянства, перебував у політичній дискусії зі Сталіним.

72 Офіційний документ

Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 р. «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України»

РНК УРСР і ЦК КП(б)У відмічають, що внаслідок підривної роботи контрреволюційних троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних елементів викладання російської мови в школах України поставлено незадовільно...

Необхідність вивчення російської мови в школах України обумовлюється, по-перше, посиленням братерського зв'язку та єднанням між українським народом і російським народом і народами Союзу РСР; по-друге, щоб сприяти вдосконаленню українських кадрів у галузі наукових і технічних знань; по-третє, щоб забезпечити необхідні умови для успішного несення усіма громадянами УРСР військової служби в рядах Робітничо-Селянської Червоної Армії і Військово-Морського Флоту...

Культурне будівництво в Українській РСР. Зб. док. у 2-х т. – К., 1959. – Т. 1. – С. 740–741.

73 Погляд дослідника

Перелік репресій проти українських наукових, освітніх та творчих установ і діячів

1. Знищено Українську автокефальну православну церкву з усім єпископатом, духівництвом і багатьма віруючими.

2. Знищено основоположника і творця новітньої української історичної школи академіка Михайла Грушевського, всіх його учнів і всі наукові заклади, де вони працювали.

3. Знищено історичну школу академіка Матвія Яворського з усіма учнями і заснований ним Інститут історії.

4. Знищено філософську школу академіка Юринця, усіх його учнів, а також Інститут філософії.

5. Знищено Науково-дослідний інститут літературознавства імені Шевченка, а його директора Сергія Пилипенка та більшість працівників ув'язнено або розстріляно.

6. Знищено Науково-дослідний інститут історії імені академіка Дмитра Багалія з усіма співробітниками.

7. Розгромлено Інститут мовознавства Академії наук. Переважну більшість співробітників інституту знищено.

8. Знищені Сільськогосподарська академія і Науково-дослідний інститут економіки та організації сільського господарства з його керівниками та співробітниками.

9. Розгромлено Український науково-дослідний інститут сходознавства, а директора Величка і більшість наукових співробітників заарештовано.

10. Розгромлено всі літературно-мистецькі об'єднання та організації, а всіх основних письменників і критиків заарештовано.

11. Знищена велика мистецька школа бойчукістів на чолі з видатним художником Михайлом Бойчуком.

12. Знищено театр «Березіль», а його керівника Леся Курбаса і ряд визначних акторів ув'язнено. Курбас загинув у концтаборі.

13. Розгромлено видавництво і редакцію Української Радянської Енциклопедії, а керівництво і редакторів її знищено.

Заборонено студії над історією КП(б)У на підставі архівних джерел, а визначних істориків М. Равича-Черкаського та М. Попова разом з їхніми співробітниками знищено.

Цит. за: Гунчак Т. Україна. Перша половина XX ст. – С. 196.

11. Чим автори документа 72 пояснюють причини «незадовільного стану» викладання російської мови в Україні? Порівняйте позиції, викладені в документі 143 § 30 із джерелом 72.
12. Які аргументи на користь необхідності покращання вивчення російської мови наводяться у постанові (джерело 72)? Назвіть найсуттєвіші з них відповідно до потреб сталінської модернізації. Наскільки закономірною є поява такої постанови саме наприкінці 1930-х рр.?
13. Історик Я. Дашкевич, оцінюючи долю активістів українізації у 1930-х рр. (див. джерело 73), ставить запитання: чи не була українізація від самого початку широкомасштабною провокацією, скерованою на виявлення і наступне знищення національно свідомих елементів? А як би ви відповіли на це запитання?
14. Укладіть план повідомлення «Згортання українізації. Причини та наслідки».

§ 36. ЗАХІДНІ УКРАЇНЦІ: ОБ’ЄКТ І СУБ’ЄКТ ПОЛІТИКИ

74

Карикатура із західноукраїнського часопису «Комар». *1933 р.*

75 Погляд дослідника

Наслідком закону 1924 р.* стала ліквідація більшості державних загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання. У 1925/26 р. ще було 1279 таких шкіл, у 1936/37 р. вже тільки 496. Зате кількість утраквістичних зросла з 1426 до 2710...

Це була справжня боротьба за душі. Польський історик, який знає історію боротьби [поляків] за освіту рідною мовою в усіх іноземних займанщинах, може відчувати тільки сором, вивчаючи документи про становище українського шкільництва в Польській Речі Посполитій, яка – у мріях багатьох її творців – мала стати державою справедливості щодо всіх її громадян.

Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodow. Warszawa, 1985. – S. 95.

* Польський сейм під тиском націонал-демократів 1924 р. ухвалив закон про переведення українських народних шкіл на навчання двома мовами.

76 Погляд очевидця

Українські посли добилися в сеймі закону, що коли батьки принаймні 40 дітей внесуть до шкільного інспекторату декларації за навчанням української мови в школі, влада мусить таке навчання ввести. Газети почали кампанію щодо збирання підписів. Я виписав зі Львова декларації та й рушив од хати до хати. Душа раділа, коли вмовляння кінчалося кресленням хрестиків на місці підписів. Село з Заболотям начисляло 114 хат, то я досить швидко зібрав підписів більше, як треба, і завіз шкільному інспекторові у ґміну [назва адміністративної одиниці] Верба.

А через пару днів почали нам усім давати «школу».

Ото вкочувались роверами на подвір'я двох чи трьох поліцаїв та й починали господаря випитувати: що чувати, пощо йому українська школа? Потім «владза» помічала нелад – сміття на подвір'ї, неприв'язаного собаку – писала протокол, культурно прощалася і переходила до сусіда. Не пропустила жодного дядька, що піддався моїй намові. Через пару днів солтис доручив правопорушникам карні накази з ґміни по 5, 10 і 15 злотих. Мені, як «зачинщикові», вліпили найкращу порцію – 50 злотих... Батьки кляли «дурня з Заболотя», дехто боронив, кленучи владу, а я кілька місяців у селі не з'являвся, щоб люди матом не крили.

Сивіцький М. Записки сірого волиняка. – С. 20.

77 Погляд очевидця

У 1936 р. злучено польську й українську школу разом, почавши від четвертої кляси включно, і створено одну, семиклясову школу... На місце директора прийшов польський військовий старшина в ранзі поручника; називався Ґоляж. Решта учителів були поляки...

В злученій школі дуже часто доходило до сутичок і бійок поміж українцями й поляками; деколи втручалася поліція, а також польські стшельци з кольонії.

Малярчук Я. Школи // Село Конюхи: козацьке гніздо. – Нью-Йорк: Видання Комітету с. Конюхи, 1992. – С. 62–63.

1. Розгляньте карикатуру 74 з українського сатиричного часопису «Комар». Як ви розумієте її зміст? На яку реакцію сподівались автори карикатури та редакція, подаючи її на сторінках часопису? Яке явище вона відображала?
2. Ознайомтеся із джерелом 75. Як ви розумієте вираз автора «Це була справжня боротьба за душі»? Чи тільки у Польщі точилася така боротьба (пригадайте § 30 «Освіта і політика»)? Чому автор вважає, що «польський історик може відчувати тільки сором» за становище українського шкільництва?
3. Яку інформацію про шкільну політику надають джерела 76–77? Які методи застосовувала польська влада у «боротьбі за душі»?

78 Погляд дослідника

Улітку 1930 р. ворожнеча між українським селянством і польськими колоністами досягла критичної точки. Галичиною прокотилася хвиля підпалів майна польських осадників. Всього було зареєстровано близько 300 актів «саботажу». Польська влада і преса оголосили головним організатором підпалів Українську військову організацію, незабаром і сама УВО взяла на себе відповідальність за них...

Під приводом боротьби з «українськими терористами» уряд здійснив жорстокі погроми мирного населення. В середині вересня великі підрозділи польської поліції та кавалерії вдерлися в галицькі села для «пацифікації» («заспокоєння»), яка охопила близько 500 сіл.

Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка. – С. 274.

79 Офіційний документ

З промови депутата Здзіслава Сторонського в польському сеймі при розгляді питання про «пацифікацію»

...Якщо хтось тут, у цій палаті чи деінде говорить про утиски чи репресії стосовно українців на території Східної Малопольщі, то він говорить це на підставі повного незнання фактів або з повністю усвідомленою злою волею.

Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. Okres III. – 7 posiedzenie z 26–27.I.1931. – Ł. 22.

80 Погляд учасника подій

Зі спогадів Григорія Королишина

В половині жовтня 1930 року, жахлива польська експедиція 8-го полку уланів прибула до Конюх.

Село Конюхи було дуже велике, поділене на три частини: Містечко, Середина і Кут. У тому розлогому селі в кожній частині була кооператива. Перша була зруйнована на містечку. Друга руїна була – на Середині – ще гірша. Там відібрано життя трьом мужчинам і двом дівчатам. Третя була кооператива «Вигода» на Куті. Я, тоді ще малолітній 15-річний хлопець, з кооперативи «Вигоди» не втікав, а як незламний мур залишився пильнувати своєї роботи.

...Першим війшов найстарший над тими катами чортовина, себто старшина на вигляд дуже гарний, підсвистуючи собі. Він підсміхнувся, подивився мені в очі, а тоді почав мене своєю гарапою бити так, що з болів мені аж в п'ятах іскри виходили, й за кожним ударом казав мені сміятися. Ах, Боже милий, з тих болів я вже не видів, де стояв.

Скінчивши бичування, він обернувся до дверей і звелів своїм грабіжникам все розкидати і усі кооперативні товари змішати на руїну. Як вже все зруйнували, ще лишалась 20-літрова банька нафти, і її двоє з тих опришків піднесли догори вище мене й почали мене тою нафтою обливати. Тоді старшина ще тою гарапою кілька разів припік мені, і викрикуючи: «Вставай, ти, гайдамако!» Я через сили зачав підводитися під його копняками, а заледве став він, витяг зі своєї кишені запальничку і узявся мене знизу підпалювати. Як вже мені штани почали горіти по ногах, я вискочив з кооперативи надвір і кинувся в рів, у болото. А вони всі стали вслід вигукувати: «Українська кооператива дала ці вигоде».

По скінченню того грабунку поприходили мужчини та жінки, і ми почали цілій руїні давати лад, тож кооператива «Вигода» продовжувала існувати – хоч, звичайно, мало що доброго можна було сподіватись після такого погрому... То не потривало довго – всього один тиждень. Люди знову наробили в селі шелесту, бо приїхала друга банда – польська поліція. Господи! Що вже та жандармерія виробляла не тільки з кооперативами, а й по цілому селі! Не одному мужчині й не одній жінці відібрали життя або страшного каліцтва, страшних мук завдали.

Королишин Г. Польська пацифікація українців у Галичині в Конюхах 1930 року // Село Конюхи: козацьке гніздо. – С. 136–138.

81 Погляд очевидця

Зі спогадів Т. Бульби-Боровця

Офіційно кацет (концтабір у Березі Картузькій*) мав назву «місце відокремлення». Людей туди замикали так, як і у більшовиків – без юридичної процедури, знаної у цивілізованих країнах. Без вироку суду, на бажання лівої ноги якогось «держиморди». Термін ув'язнення невідомий. Кожні три місяці в'язням давали нові присуди на наступних три місяці.

Харчовий пайок був не цілком голодоморний, але постійне «бігом» та тяжка праця виснажували людей до того, що вони падали з ніг. Коли ввечері, повернувшись з роботи, знову треба було бігти в казарму, я не мав сили підняти ноги на східці. Люди падали, але один через одного дерлися угору, бо постійно свистіла гума та лунали дикі вигуки «бігом»...

Чого цим домоглася Польська держава – я не знаю. Думаю, що окрім ганьби – нічого.

Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Львів, 1993. – С. 28.

4. Чому, на вашу думку, ворожнеча між українським селянством і польськими колоністами досягла критичної точки саме у 1930 р.? Чому саме польські осадники стали об'єктом підпалів? Чому польський уряд називав свої дії «пацифікацією» (джерело 78)? Як оцінювали ситуацію офіційні польські політики (джерело 79)?
5. Які почуття викликають у вас джерела 80–81? Чим були викликані такі дії польських властей? Яку мету вони переслідували? Чи можна вважати такі дії адекватними? Як у такій ситуації повинна була діяти влада в демократичній державі?
6. Дайте відповідь польському депутату (джерело 79) від імені українського (врахуйте, що підпали маєтків все ж таки мали місце).

* У 1934–1939 рр. польський концтабір для політичних в'язнів, переважно українців (членів ОУН та комуністів).

82 Офіційний документ

Український нарід є у неволі. Щоб став він вільним і створив власну державу, мусить усунути ворогів із своїх земель...

Можна цю ціль осягнути самим терором? Ні! Це можна осягнути повстанням і війною... Однак тим не менш, терор є конечний, бо витворюючи стан провізорії*, підриваючи силу ворожої держави та не даючи ворогові закріпитися на землі поневоленого народу, терор підготовлює підложе до остаточної розправи над ворогом, в якій мають брати участь широкі маси. Значіння терору лежить передусім у його характері, як засобу самооборони поневоленого народу перед безправствами ворога...

Тому терор не є єдиним засобом, а одним із засобів боротьби українського народу з окупантами й це засобом помічним.

Українська Військова Організація і терор // Сурма [орган УВО], 1929. – Число 4.

83 Погляд очевидця

Це були не тільки слова. Націоналісти вбили у 1934 р. директора української академічної гімназії у Львові, в минулому – старшину УГА Івана Бабія, за те, що той забороняв своїм учням вступати в ОУН.

Цит. за: Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. – С. 310.

84 Погляд дослідника

Терор УВО-ОУН був спрямований не тільки проти зовнішнього, а й проти внутрішнього ворога, насамперед проти тих, хто виступав за нормалізацію відносин з польським урядом. Всього за 1921–1939 рр. націоналістичне підпілля провело 63 замахи. Їхніми жертвами стали 25 поляків, один росіянин і один єврей; більшість – 36 – були українцями (з них лише один комуніст)!

Грицак Я. Нарис історії України... – С. 199.

85 Погляд дослідника

Без сумніву, найбільш відомою бойовою акцією ОУН стало вбивство 15 червня 1934 р. польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького – у відомсту за його активну участь у пацифікації.

Для польського уряду і суспільства замах на Перацького був приголомшливою подією – адже це сталося на очах польської столиці. Вбивство міністра і опісля голосний процес над 12 членами ОУН, що тривав від 18 листопада 1935 р. по 13 січня 1936 р., довели польській спільноті, що українська проблема не є німецькою вигадкою чи інтригою, коли молоді люди готові покласти своє життя задля добра українського народу.

Гунчак Т. Україна. Перша половина XX ст. – С. 217.

86 Погляд очевидця

Зі спогадів члена ОУН про акцію проти польських колоністів (1937 р.)

Хтось зібрав групу людей і подався на польську колонію коло села Дмитрова. Там наказали всім колоністам запакувати своє добро на вози і ще до схід сонця виїхати на захід, на свою польську землю. Якщо ні, згинуть. Твердий наказ, як доля поневоленого народу. Відчули чужі люди погрозу й поспішно завантажили своє добро, а хлопці ще й допомагали, щоб швидше виїхали на битий шлях на Холоїв.

До сходу сонця вже не було колоністів, не стало і їхніх хат, все було здемольоване. Не стало гнізда, до якого могла б повернутися чужа птиця.

Казанівський Б. Шляхом Леґенди: Спомини. – Лондон, 1975. – С. 25.

7. Як ви розумієте поняття «терор»? Яке місце відводить терору УВО (джерело 82)? Чим це пояснюється? Чи задовольняє вас це пояснення? Як ви ставитеся до позиції УВО? Чи терор може бути засобом національно-визвольної війни?
8. Ознайомтеся з інформацією із джерел 83–85. Хто став об'єктом терору? Чому? Як ви думаєте, якою була реакція української громадськості до вбивств Перацького та Бабія? Поясніть.
9. Як ви думаєте, чому ОУН організовувала акції проти польських колоністів (джерело 86)? Які методи використовувалися при цьому? Чи можна це вважати терором?

* Тимчасовості.

87 Офіційний документ

Із постанови спільного засідання президій Українського національно-демократичного об'єднання і Української парламентарної репрезентації (13 липня 1934 р.)

...Під впливом шкідливої, безвідповідальної і безконтрольної діяльности конспіративної Організації Українських Націоналістів (ОУН) анархізується, атомізується і забагнюється щораз більше внутрішнє українське життя... Засада перманентної національної революції, акти індивідуального терору... та акти саботажів як засоби боротьби у службі цієї ж засади, стосовані через ОУН, наносять необчислимі шкоди життю і розвиткові української нації. Втягання нелітньої молоді в підпілля, стосування неморальної засади, що всі засоби добрі в боротьбі зі своїми і чужими, довели до розкладу і повної анархізації самого підпілля. Масове самовинищування людей, без ніякої користи для нації в теперішности та зі шкодою для неї у майбутности, поширення провокації – отсе страшні жалюгідні наслідки діяльности ОУН. Поведінка ОУН утруднює, а то й унеможливлює конструктивну працю українських освітніх, господарських і політичних організацій, йде на руку польським екстермінаційним течіям у відношенні до українського народу і веде націю на небезпечний шлях політики катастроф. Діяльність ОУН є з національного погляду позбавлена всякого політичного змислу та є в своїх наслідках шкідлива.

Діло. – 16 липня 1934 р.

88 Погляд очевидця

Я жадібно ловив кожну вістку про таємничі підпали державних скирт, про сутички підпільних воїнів із польською поліцією. Назва УВО чи ОУН була страшна й таємнича, а одночасно стала для мене дуже притягаюча й рідна. Мені здавалося, що я справді є одним з тих таємничих воїнів, які не дають спокою окупантові.

Чим більше ходило чуток про бойові акції УВО й ОУН, тим більше росло моє бажання стати дійсним вояком підпілля, членом ОУН, дарма, що за це слово польський суд карав десятками років тяжкого ув'язнення.

Казанівський Б. Шляхом Леґенди. – С. 16.

89 Погляд очевидця

До 1930 року політика завойованої України була репрезентована трьома концепціями: комуністичною – у рамках СРСР, республіканською та монархічною – в еміграції. У тридцятих роках на обрії антикомуністичної української політики з'являється третя концепція – вождівського націоналізму на зразок модного на той час західноєвропейського фашизму...

Якби український націоналістичний рух тотально не заперечував усіх інших світоглядів і базував свою ідеологію та програмову дію не на авторитарному вождизмові, а на основі ширшої репрезентації на зразок західних вільних країн, то тоді напевно, усі українці були б влилися в його ряди. Але так не було. Націоналісти починали історію цілого світу від себе. Ось чому багато українців, і я в тому числі, не влилися у русло вождівського націоналізму, хоч він на початку мені дуже імпонував масштабом свого розмаху, прекрасною організованістю та зразковою дисципліною.

Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – С. 15.

90 Погляд очевидця

Після 1929 року почався процес глибоких змін у психіці народних мас, зокрема серед молоді. Розповсюджувані невидимими руками перші летючки ОУН сприймалися по селах, немов нове об'явлення. Перші масові виступи проти польських окупантів улітку 1930 року (акція палення польських фільварків), а слідом за тим карні експедиції польських військових відділів на села – розбудили народ.

У тій атмосфері лицарська смерть на польській шибениці двох бойовиків УВО-ОУН Дмитра Данилишина та Василя Біласа у грудні 1932 року була тим струсом, який остаточно завершив цілковите моральне й духове пробудження та переродження дослівно найширших народних мас. В усьому краю проголошено стан всенаціональної жалоби. Затихли веселі співи, забави, гульня. Для розгорнення українського націоналістичного руху настала надзвичайно сприятлива пора.

Макар В. Когорти хоробрих // Життя і смерть полковника Коновальця. Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії. – Львів, 1993. – С. 96.

10. Зверніть увагу на авторство та час написання джерела 87. Що саме засуджується у документі? У чому, з точки зору членів УНДО, є найбільша шкода діяльності ОУН? Чому вона оцінюється як безвідповідальна?
11. Чим саме приваблювала українську молодь діяльність ОУН (джерело 88)? Чи поділяєте ви таке ставлення автора? Чому?
12. Що Т. Бульба-Боровець (джерело 89) називає «вождівським націоналізмом»? Чому автор не влився в його русло? Поясніть.
13. Як ви розумієте вираз із джерела 90 – «розбудили народ»? Що вплинуло, на думку автора, на зміну настроїв української молоді в Західній Україні на зламі 1920–1930-х рр.?

91 Офіційний документ

З промови члена Українського національно-демократичного об'єднання Дмитра Паліїва в польському сеймі

Завтрашня Україна, Україна незалежна й соборна визнаватиме, що існування незалежної Польщі є необхідністю... Тому ми стоїмо на єдино раціональній позиції, що Польща, якщо хоче існувати, якщо в майбутньому хоче мати підтримку українського народу, може існувати тільки на засаді самовизначення націй. Ми не вороги польської держави, але ми вороги тієї помилки історії, якою є Польща в сьогоднішніх кордонах.

Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskej. Okres II. – 42 posiedzenie z 31. I. 1929. – Ł. 44–45.

92 Офіційний документ

З постанови конгресу ОУН

Беручи ідею Української Самостійної Соборної Держави в підставу свого політичного діяння та не признаючи всіх тих міжнародних актів, умов та установ, що стан українського державного розірвання сотворили і закріпили, Організація Українських Націоналістів ставить себе у категоричне противенство до всіх тих сил... Спираючись на творчі елементи українського громадянства та об'єднуючи їх навколо українського національно-державного ідеалу, Організація Українських Націоналістів ставить собі завдання уздоровити відносини внутрі нації, викликати в українському народі державотворчі зусилля, розгорнути українську національну силу на всю її ширину й таким чином забезпечити великій українській нації відповідне місце серед інших державних народів світу.

Гунчак Т. Україна. Перша половина XX ст. – С. 217.

93 Погляд сучасника

Зі статті Андрея Шептицького «Хто винен?»

Дивлячись на страшну руїну, в яку попав наш нарід на Придніпрянщині, на небувало тяжкі переживання, руїну нашого шкільництва, крайнє зубожіння наших сіл, безробіття майже цілої інтелігентної молоді, крайню нужду, в якій приходиться нашим дітям виховуватися, учитися; на крайній упадок моральності по селах, на безхосенність (безрезультатність... . – *Ж.К.*) нашої проповіді, на те з якою легкою совістю люди, навіть інтелігентні, переступають сьому Заповідь Божу, дивлячись на легкодушність молодих, несовісність старших, на те страшне багно, в яке глибше западаємо... дивлячись на зростаючу небезпеку алкоголізму... на руїну всього того, за чим може лучитися якась тінь надії батьківщини, – я питав себе, яка того жахливого стану причина? І логіка фактів вела мене безнастанно до другого питання: чи не треба шукати причини тої руїни передовсім в нас самих?

Львівські Архієпархіальні відомості. – 1934. – Т. XLVII. – С. 45.

14. Як ви ставитеся до оцінки А. Шептицького? Чи погоджуєтеся ви з його моральним діагнозом «самі винні»?

Частина 2. СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ

§ 37. ЗМІНИ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ

94 Офіційний документ

Необхідність зміни Конституції СРСР викликана тими величезними змінами, що відбулися в житті СРСР із 1924 року, тобто з часу прийняття першої Конституції Радянського Союзу, до наших днів. За минулі роки зовсім змінилося співвідношення класових сил у СРСР: була створена нова соціалістична індустрія, розгромлено куркульство, переміг колгоспний лад, затвердилася соціалістична власність на засоби виробництва в усьому народному господарстві як основа радянського суспільства...

За роки соціалістичного будівництва були ліквідовані всі експлуататорські елементи – капіталісти, купці, куркулі, спекулянти. Збереглися лише незначні залишки ліквідованих експлуататорських класів, повна ліквідація яких є питанням найближчого часу.

Відповідно до цієї Конституції радянське суспільство складається з двох дружніх класів – робітників і селян, між якими збереглися ще класові відмінності. Союз Радянських Соціалістичних Республік є соціалістичною державою робітників і селян.

Краткий курс истории ВКП(б). – М., 1937. – С. 326, 330.

95 Мовою цифр

Статистичні дані про соціальний склад населення СССР

Рік	1913	1928	1937
Чисельність населення	139,3 млн	152,6 млн	160 млн
Міська і сільська буржуазія	16,3 %	4,6 %	–
Селяни, кустарі, ремісники	66,7 %	74,9 %	2,6 %
Робітники і службовці	17,0 %	17,6 %	50,2 %
Колгоспне селянство і кооперовані кустарі	–	2,9 %	47,2 %

Подано за: Данилов А.А., Косулина Л. Г. Рабочая тетрадь по истории России. XX век. – М., 2001. – С. 16.

1. Назвіть групи населення, які протягом 1930-х рр. зменшуються у своїй кількості, а які, відповідно, – навпаки.
2. Чи є, на вашу думку, ці зміни наслідком звичайної еволюції суспільства чи цілеспрямованої державної політики? Чому? При відповіді використайте знання попереднього матеріалу.

96а

Картина невідомого радянського художника «Незабутній момент»

96б

«Хто уславлений і знатний в країні соціалізму». Радянський плакат. *1938 р.*

На плакаті (зліва направо): шахтар Олексій Стаханов, ткаля Євдокія Виноградова, льотчик Валерій Чкалов, розчеканщиця Метробуду Тетяна Федорова, фрезерувальник Іван Гудов, трактористка Парасковія Ковардак.

3. Розгляньте джерела 96а–96б. Що зображено на картині (96а), як ви думаєте, чому вона має таку назву? Ким, на вашу думку, є персонажі картини?
4. Прочитайте напис та текст на плакаті 96б. Назвіть тих, кого художник зобразив як колишню знать. Чому художник зобразив їх саме таким чином? Назвіть професії, які представляють «нову знать». Що об'єднує усіх цих людей?
5. Що спільного у джерелах 96а і 96б?

97 Погляд дослідника

Кожна радянська людина заповнювала... безліч анкет... Анкета передбачала в першу чергу соціально-класовий відбір і головним анкетним пунктом було соціальне походження... Все це дещо нагадує феодально-аристократичний принцип підходу до людини, коли чистота крові або аристократичне походження забезпечувало людині і привілейоване місце в суспільстві, і подальше просування.

Синявский А.Д. Основы советской цивилизации. – М., 2001. – С. 206–207.

98 Погляд очевидця

Серед найбільш шанованих і привілейованих осіб у колгоспі на початку 1930-х рр. були трактористи і комбайнери... Павліченко А.Г., який працював у той період трактористом, розповів, що у 1938 р. він мав добрий заробіток: близько 35 рублів на місяць та премію – 25 пудів зерна у місяці жнив. Це становило разючий контраст до заробітної плати звичайних працівників колгоспу. Звичайні працівники заробляли приблизно 4,5 рублів на місяць (якщо їх виплачували), що було в 9 разів менше за заробіток тракториста. Інший тракторист – Харченко П.К. – заробляв ще більше – 3,5 рублі та 3 кг пшениці в день, що, як казав опитуваний, було в 40 разів більше за грошову частину заробітку звичайних колгоспників і щонайменше у 10 разів перевищувало зернову...

Цит. за: Нолл В. Трансформація громадянського суспільства... – С. 198.

99 Газетне повідомлення

Не менш як 60 % місць у медінститутах робітникам і колгоспникам

Наркомздрав затвердив правила прийому до медичних інститутів. Під час осіннього прийому цього року в інститутах має бути представлено не менш як 60 відсотків місць робітникам, наймитам, біднякам та колгоспникам. Перевагою при прийомі користуються робітники-ударники, члени їхніх родин та діти медичних працівників.

Последние новости. – Париж, 21 июня 1931 г.

6. Як розуміти поняття «соціальне походження»? Як ви вважаєте, чому в цей час йому надається таке велике значення в офіційній політиці? Чому посилення уваги до соціального походження радянських громадян з боку держави нагадує авторові документа 97 «феодально-аристократичний принцип підходу до людини»? Як ви особисто ставитесь до такої оцінки?
7. Ознайомтеся з документами 98–99. Кого автор документа 99 називає найбільш шанобливими і привілейованими? Чому? Де надруковано джерело 99? Як ви гадаєте, чому ця інформація про радянське життя зацікавила редакцію газети? Як особисто ви ставитеся до таких правил?

100 Погляд очевидця

З листа, нелегально відправленого за кордон (жовтень 1928 р., Харків)

Вузівська молодь, як небо від землі, відрізняється від дореволюційного студентства... Бойове гасло – університет для робітників і селян. В першу чергу для комсомольців і рабфаківців... Для дітей службовців, тобто колишньої інтелігенції встановлено «процентну норму»: величезний конкурс на мізерну кількість вакансій... Хто щасливо проскочив через сито приймальних комісій з їхнім класовим підходом і політичним «сиском», той тихіше води нижче трави. Вилетиш миттєво за найменшою підозрою. «Сиск» ведеться зсередини за принципом «самообслуговування»: в трудовій школі – однокласниками – «шпіонерами», у вузі – студентськими «коміщейками». А нові студенти «від сохи» старанно «гризуть граніт науки» і в кращому випадку лякливо озираються навкруги...

Кваліфікована інтелігенція – професори, інженери, лікарі, адвокати – в масі своїй «осовітилась» і боїться змін. Більшість із гріхом навпіл влаштувалась і боїться змін...

Данилов А.А., Косулина Л.Г. Рабочая тетрадь по истории России. XX век. – С. 20–21.

101 Погляд очевидця

З пропозицій громадян при обговоренні Конституції СРСР 1936 р.

...Я студент Криворізького гірничорудного технікуму, відслужив у Червоній армії, і незважаючи на те, що я був безпритульним.., я все-таки виріс, мені дали можливість стати людиною. Але зрозумійте, що тепер бути тільки людиною – цього замало, хочеться зробити набагато більше, ніж ми робимо. Я вважаю, це підтвердять кращі люди нашої країни.

Із студентським привітом Грива.

Моя адреса: УРСР, м. Кривий Ріг, вул. Карла Маркса, 73/7. Грива Олексій Олексійович 21/XI-36 р.

Цит. за: http://svoboda.org/programs/hd/

8. Чим (і чому) відрізняються ставлення авторів документів 100–101 до запровадження державою соціальних привілеїв у галузі освіти?
9. Що ви можете сказати про соціальне походження автора листа з Харкова (джерело 100)? Кого, на вашу думку, він має на увазі під «кращими людьми нашої країни»? Як автор документа ставиться до соціального та політичного устрою радянської України? Чи можна його вважати опорою режиму? Ким є (і був), на вашу думку, автор за своїм фахом та соціальним походженням? Спробуйте пояснити вживані ним іронічні терміни «шпіонери» і «коміщейки».

10. Якби могли відверто поговорити один з одним автори документів 98 і 100, що вони сказали б один одному? Спробуйте реконструювати цю удавану розмову.
11. Дайте назву блоку документів 96–101. Що об'єднує всі ці документи? Уявіть собі ситуацію, при якій автори могли б поспілкуватися наодинці. Чи змінилися б їхні висловлювання? Поясніть.

102 Погляд очевидця

Зі спогадів посла США в СРСР у 1937–1938 рр.

Мені вдалося побувати в Донбасі і в Дніпропетровську. Радянський уряд відмовився через необхідність від багатьох своїх комуністичних принципів. Ідея «безкласового» суспільства руйнувалась і продовжує руйнуватися на практиці. Сам уряд – бюрократія зі всіма ознаками класу: особливі привілеї, кращі умови життя тощо. Усюди – від верху до низу – бачимо ознаки класів.

У промисловості класи розвиваються на основі принципу вищої оплати за продуктивнішу працю. Мабуть, комуністи-теоретики зіткнулися з реальністю й були змушені враховувати особливості людської психології: особистий інтерес і нагороду за працю. «Безкорислива» система виробництва, як з'ясувалося, веде до застою.

12 березня 1937 р.

Дж. Девис. Миссия в Москве (Заметки посла США в 1937–1938 гг.).

103 Погляд очевидця

Зі спогадів американського журналіста Карла Кітчена

Що відбувається в СРСР

Хто ще добре і навіть розкішно живе в СРСР – це видні комуністи.

Сановники їздять у 8-циліндрових автомобілях, живуть у прекрасних квартирах, прикрашених картинами, «взятими в борг» з музеїв і приватних квартир колишніх власників, і мають прекрасні вина і першокласну кухню.

Але їх меншість. Більшість комуністів живе скромно, і це можна сказати навіть про лідерів, що намагаються показати приклад скромності своїм підлеглим…

Цит. за: Новое русское слово. – Нью-Йорк, 8 октября 1931 г.

104

Відпочинок в урядовому санаторії.
Початок 1930-х рр.

105 Погляд очевидця

Свідчення Філенка Олександра Петровича, 1916 р. н., жителя с. Понінка Полонського р-ну на Хмельниччині

В 37 році я попав у армію до Дніпропетровська, возив армійського полковника. Машин тоді мало було. То вдень вожу свого полковника, а вночі я в розпорядженні начальника Дніпропетровського НКВД – то полковник на ніч віддає мене туди. А вночі вони жили розкішно, і шампанське, і що хоч.

Цит. за: Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у 2-х кн. – Кн. 1. – К. – Нью-Йорк, 1999. – С. 262.

106 Погляд очевидця

Ось так описує, наприклад, свій візит до театру французький письменник Луї-Фердинанд Селін, чітко помітивши в той час існуючу в радянському суспільстві строгу ієрархію: «У царській ложі сидять місцеві партійні боси. Робітники у святкових костюмах сидять на галерці. А в першому ряду – ветерани революції… На балконах тісняться колгоспники, інженери, чиновники і, насамкінець, стахановці, найшумливіші, найбалакучіші при-

хильники режиму. Їх дуже багато. Здається, всі інші присутні в залі глядачі їх не дуже й поважають. То тут, то там маячать вертливі студенти у білих кепках з червоними стрічками».

Цит. за: http://svoboda.org/programs/hd/

107 Погляд сучасника

Зі спогадів Вєри Пірожкової

...Хто там сидів по ієрархії, як вони були одягнені, на це я ніколи не звертала уваги, що, звичайно, не означає, що інші не звертали уваги.

Ми знали, що ця ієрархія є, але типова номенклатура, номенклатура, яка вже не так боялася за своє фізичне існування й матеріальне, утворилася після війни. А в той час ніхто не був застрахований, і найвищі ієрархи, які також могли поплатитися своєю головою.

Рівність, яка означає, що кожний може в будь-який момент і без усякої провини втратити життя – це також дуже страшна рівність.

http://svoboda.org/programs/TD/2000/TD.020200.asp

12. Ознайомтеся із враженнями посла США Дж. Девіса (джерело 102). Сформулюйте основну думку автора.
13. Якому з документів блоку 102–107, на ваш погляд, можна більше довіряти? Чому? Як ви розумієте вислів автора джерела 107 про «страшну рівність»?
14. На підставі документів 103–107 та попереднього матеріалу складіть невелике повідомлення «Радянська еліта»: походження, групи, умови життя, привілеї тощо.

108 Погляд дослідника

Радянське соціалістичне суспільство виникло і перемогло в ході реалізації марксистського вчення про класи і класову боротьбу... Тому вирішальним фактором у відборі людей, в їхньому життєвому шляху і кар'єрі стало соціальне або класове походження людини. Якщо ти пролетар – ти вже... гарна людина і тобі можна довіряти, тобі надаються знаки уваги і... певні суспільно-побутові переваги. Для... людей з поганим (тобто чужокласовим походженням – з дворян, чиновників, купців, духівництва) двері в нове суспільство автоматично зачинялись. Ці особи не могли влаштуватись на роботу, вступити у вищий навчальний заклад. Їх позбавляли продуктових карток, виборчих прав. У 1920–1930-х рр. їх називали «лишенцями»... Через анкету вирішувалось, кого викинути або знищити, кого залишити животіти, а кому... забезпечити щасливе просування по службі або в навчанні. Найщасливіший вихід був забезпечений представникам трудящих мас, людям робітничо-селянського походження. Вони були «чистою расою», на яку держава покладала свої надії, проводячи соціальний відбір. Для цієї категорії відкривались найбільш широкі можливості, вона складала опору державної влади...

Синявский А. Д. Основы советской цивилизации. – С. 206–207.

109 Погляд дослідника

Коли в 1936 р. Сталін, приурочивши це до прийняття нової радянської Конституції, проголосив, що в СРСР нема більше експлуататорських класів, насправді було завершено вже процес не тільки знищення капіталістів і інших класів колишньої системи, але і сформовано клас, не бачений до тієї пори в історії.

І цілком зрозуміло, що цей клас... сам сприйняв встановлення власного панування як остаточний тріумф загального щастя і свободи.

Цей новий клас, бюрократія, а точніше сказати, політична бюрократія... новий клас остаточно сформувався вже знаходячись при владі... Новий клас виступав носієм об'єктивних тенденцій індустріалізації... Віра в обіцяний ним ідеальний світ цементувала його ряди, сіяла ілюзії в масах, але і кликала, і надихала їх на гігантські практичні звершення... Коріння нового класу знаходиться в партії...

Дійсним і непохитним творцем нового класу був Сталін... В розпал індустріалізаціїї Сталін почав вводити значні і все більш помітні відмінності в заробітках. Він зрозумів, що індустріалізації не буде, якщо новий клас не зацікавити матеріально, якщо не дати йому по-справжньому дорватися до власності.

Джилас М. Лицо тоталитаризма. – М.: Новости, 1992. – С. 198–199, 209.

15. Порівняйте джерела 108 і 109. Що в них спільного та відмінного (візьміть до уваги, що автор джерела 108 пише про другу половину 1930-х рр.)? Що нового додали ці джерела до вашого розуміння соціальної структури радянського суспільства та радянської еліти? Прокоментуйте.

§ 38. ЖІНКА ТРИДЦЯТИХ

110 Газетне повідомлення

Жіноча праця в радянській Росії

Інформаційне видання Міжнародного бюро праці в Женеві, яке тільки що вийшло, містило цікаві дані про жіночу працю в радянській Росії.

П'ятирічним планом передбачено залучити до праці на фабриках і заводах 800 000 жінок, причому вони повинні бути завербовані, в основному, для текстильної і металевої промисловості. Існуюча в радянському законодавстві заборона нічної роботи для жінок на практиці скасовується. Крім того, передбачається посилено залучати жінок до сільськогосподарської праці, для того, щоб звільнену таким чином чоловічу робочу силу можна було застосувати на ударних роботах в копальнях і на транспорті. В ідеалі ради сподіваються повністю передати механізоване сільське господарство до рук жінок.

Последние новости. – Париж, 4 мая 1931 г.

111 Газетне повідомлення

Працююча жінка – активний будівник соціалізму

Москва. Досягнуті в СРСР успіхи в індустріалізації країни і колективізації сільського господарства підняли на небачену висоту політактивність і участь працюючих жінок у соцбудівництві. У 1930 р., і особливо в 1931 р., в усі галузі народного господарства було залучено величезну кількість жінок. На 1 жовтня 1928 р. у СРСР було 2,4 млн працюючих жінок, у 1929 р. – 2,6 млн, у 1930 р. – 3,7 млн, а в 1931 р. – уже 5,9 млн.

Красная газета. – Ленинград, 5 марта 1932 г.

1. Порівняйте газетні повідомлення 110–111. Чим вони відрізняються у висвітленні проблеми застосування жіночої праці в Радянському Союзі? Чи розкривають наведені документи причини посилення участі радянських жінок у виробництві? Як саме?

112 Погляд учасника подій

Зі спогадів жінки-шахтаря Шепеленко-Осадчої У.Ю.

Мене образила контрактація: давай зобов'язання, що ти нікуди не поїдеш, остаєшся в колгоспі і будеш виконувати роботу. Мене це дуже образило, що теля контрактують і мене... Ми з дівчатами зговорились поїхать у Балаклею і поступить на сахарний завод... На другий день ми вийшли на буряки, оставили копаниці, а самі поїхали і поступили на завод. Мене оприділили до випарщика, а прийняли без документів... Приїхали, а почалась контрактація і набор в Донбас – не було робочих, і я поїхала... потім влаштувалась мотористкою на вентиляторі... Потім спустили мене в шахту.

Цит. за: Нолл В. Трансформація громадянського суспільства... – С. 1.

2. Що саме, на вашу думку, образило дівчину (джерело 112)? Як ви розумієте значення терміна «контрактація»? Чому авторка спогадів наголошує, що її прийняли без документів? А чому ж її, дійсно, прийняли на роботу без будь-яких документів, адже це – незаконно?

113 Погляд учасника подій

Зі спогадів радянського перекладача про відвідування делегацією англійських шахтарів шахти в Донбасі

– Oh, camrade Tamara, одне запитання. Чи застосовується на радянських шахтах жіноча праця?

Я переклала запитання директору шахти. У його очах на хвилину промайнула зніяковілість, але він відразу ж відповів:

– Ні, у нас жінки під землею ніколи не допускаються до роботи.

– Oh, well, але от там тільки що пройшла жінка з конем.

Я запитально подивилася на директора. Як же він тепер викрутиться?

– А це так, випадково... Вона принесла чоловікові сніданок, і він попросив її повести коня на водопій.

– Дивно, дуже дивно. Адже в Англії жінки ніколи не допускаються під землю.

Цього разу пронесло... Пізніше я довідалася, що й у цій шахті і на сусідніх, і взагалі у всьому Донбасі жінки працюють під землею нарівні з чоловіками. А в наступні роки жіночу працю почали дуже широко застосовувати. Англійців, звичайно, обдурили найнахабнішим чином. Проте думаю, що в них усе-таки зародився сумнів із приводу жінки, що принесла сніданок своєму чоловікові.

Солоневич Т. Записки советской переводчицы. – София: Голос России, 1937. – С. 20.

3. Чому директор радянської шахти (джерело 113) намагається приховати від англійців факт роботи жінок у шахті? Які в нас є документальні підстави йому не вірити?

114 Погляд учасника подій

Зі свідчень Любичанківської Параски Іванівни

– Чи могла жінка виконувати чоловічу роботу, а чоловік – жіночу?

– Всяко бувало. Але більшу часть жінка знала своє: прати, хату білити, за дітьми дивитися, а чоловік вже – на дворі, в хліві і в стодолі. Чоловік ходив за худобою, молотив, збирав пашню.

Зі свідчень Медведенка Миколи Івановича

– Яка була роль жінки? Мали вони якісь права?

– Полоть, прясти і ткать, і дітей доглядать.

Нолл В. Трансформація громадянського суспільства... – С. 255.

115 Погляд дослідника

Двадцяті роки в Америці ознаменувалися найбільшим прогресом жінок за одне десятиліття. У 1930 р. налічувалося 10 546 000 жінок «вигідно зайнятих» поза домом: найбільше, як і колись, було зайнято в сфері домашнього й особистого обслуговування (3 483 000), але було майже 2 млн у канцеляріях, 1 860 000 – у виробництві і обнадійливим було те, що 1 226 000 із них були спеціалістами. Важливими і дуже значущими для культури були хазяйки... у яких уперше з'явився вільний час завдяки побутовим приладам, машинам і високим заробіткам чоловіків.

Джонсон П. Современность... – С. 261.

116 Погляд дослідника

Стан жіночого питання у Великобританії в 1934 р.

Більшість професій, за винятком біржі і церкви, тепер відкриті для жінок. Проте й у бізнесі, й у професійній діяльності жінки найчастіше одержують меншу заробітну плату, ніж чоловіки, і їх рідко призначають на керівні посади.

Робітниці продовжують свою роботу на підприємствах, особливо в текстильній промисловості, і завдяки своїм швидким пальцям вони знаходять роботу й у багатьох інших нових галузях промисловості. Досвідчений секретар заробляє більше, ніж шахтар, і, безсумнівно, більше, ніж сільськогосподарський робітник. Проте за правилами гарного тону не дозволялося до 1939 року заміжній жінці ходити на роботу. Завданням жінки середнього класу, як і раніше, залишалося пильнувати порядок вдома. Ходити на роботу могли тільки дружини робітників.

Watson J. Success in British history since 1914. Цит. за: На пути к пониманию прошлого. – С. 72.

117 Погляд дослідника

У 1936 р. соціаліст Леон Блюм як прем'єр-міністр увів до складу уряду Народного фронту трьох жінок-міністрів, але вони не мали права голосувати на засіданнях кабінету.

Жіноче питання у Франції, як і раніше, регулювалося Кодексом Наполеона. До 1938 р. для одержання паспорта жінки повинні були запитувати згоди чоловіка.

Collin J/ The Cambridge illustrated history of France. Цит. за: На пути к пониманию прошлого. – С. 73.

4. Чи бачите ви різницю у характері застосування жіночої праці в радянській Україні та США? У чому вона, на вашу думку, полягає? Чим вона викликана?
5. Сформулюйте загальні тенденції зміни ролі жінок у суспільному виробництві. Що нового в ролі жінок у суспільному виробництві з'являється в 1930-х рр. порівняно з 1920-ми? З чим це було пов'язано? Яка у цьому процесі роль держави?
6. Чому зростання зайнятості жінок за межами власної родини у США автор документа 115 називає «великим прогресом»? Як ви особисто ставитесь до цього? Чи сприймалося таке зростання як прогрес у Радянському Союзі?
7. Сформулюйте загальні тенденції зміни ролі жінок у суспільстві у 1920–1930-ті рр. Чим пояснюється різке зростання ролі жіночої праці у суспільному виробництві?
8. Заповніть порівняльну таблицю, визначивши критерій порівняння.

Роль жінок у суспільстві у 1920–1930-ті рр.

Тенденції	Радянська Україна	Спільні	Західні країни

9. Розгляньте візуальні джерела 118–131. Об'єднайтеся в групи та підготуйте фотоекспозицію, розмістивши фото та плакати у певній послідовності. Поясніть, які критерії ви для цієї послідовності обрали. Виберіть із попередніх текстових джерел слова чи речення, які можна використати як підписи чи заголовки до них.
10. Уявіть, що радянські та західні жінки обмінялися делегаціями. Складіть перелік питань, які вони могли б поставити одна одній. Запишіть уявне інтерв'ю, вказавши особу, що дає та бере інтерв'ю, її суспільне становище, сферу діяльності, вік тощо.

118

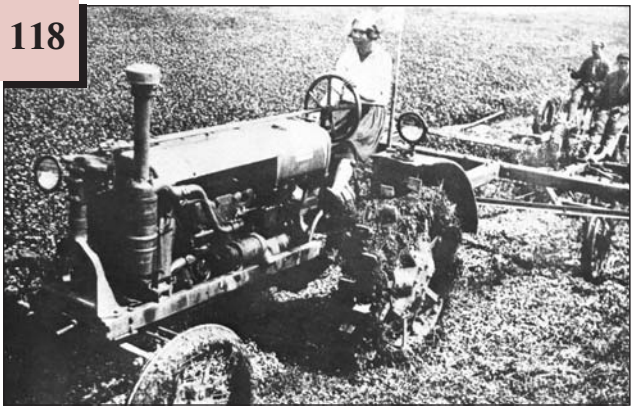

Жінка на тракторі. *Радянська Росія*

119

Бригада П. Ангеліної на нараді передовиків вирощування високих урожаїв зерна. *Москва, 1935 р.*

120

Радянський плакат.
1932 р.

121

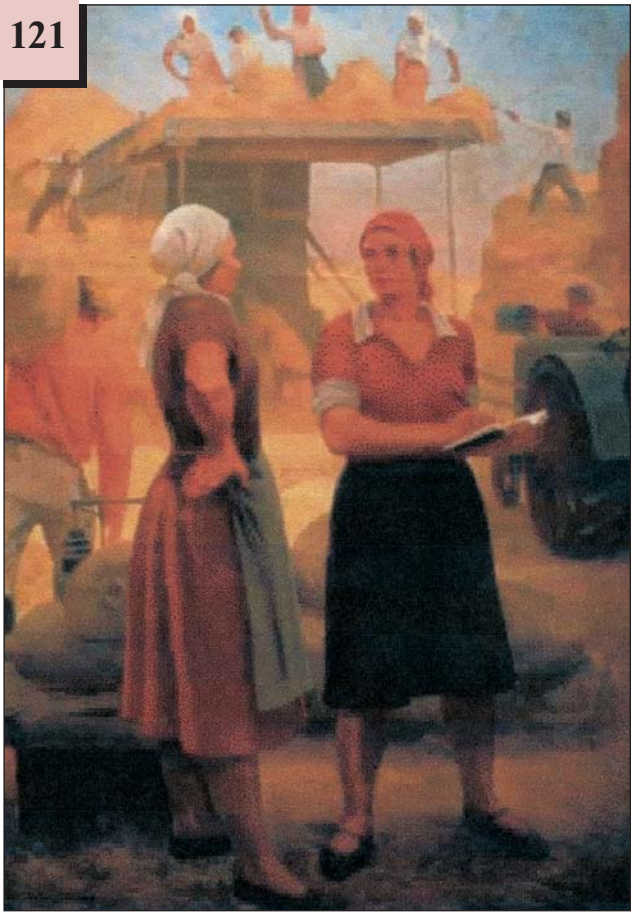

Колгоспниця-бригадир.
Картина Г.Г. Ряжського. *1932 р.*

122

Австрійські жінки за плугом. *1930-ті рр.*

123

Безробітня німкеня, що шукає роботу.
Німеччина, початок 1930-х рр.

124

Франціс Перкінс, міністр праці США. *1933–1945 рр.*

125

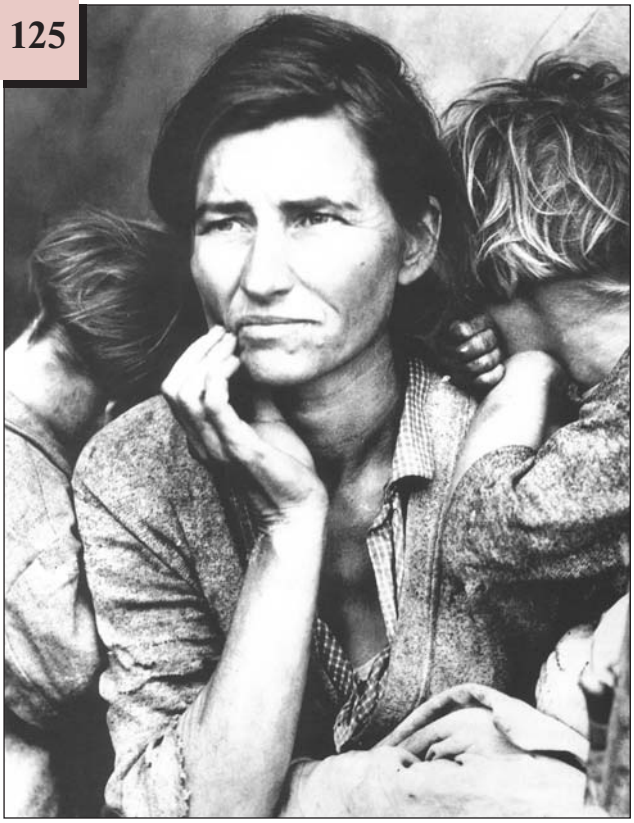

Жінка часів «Великої депресії». *Каліфорнія, 1936 р.*

126

Радянські льотчиці

127

Жінка-токар. Сталінградський тракторний завод. *1930-ті рр.*

128

Мешканки харківського гуртожитку.
1935 р.

129

Демонстрація британських жінок спрямована проти застосування розумових тестів для учнів

130

Реклама радянського фільму
«Дівчина з характером»

131

Реклама німецького фільму
з Марлен Дітріх у головній ролі

§ 39. СОЦІАЛЬНІ АУТСАЙДЕРИ

Хронологічна довідка

1925 – Постанова Раднаркому «Про використання праці кримінально ув'язнених»

1929 – рік масового розкуркулення

1930 – в СРСР зачинена остання біржа праці

1930 – розпорядження Держплану СРСР про включення праці ув'язнених до покажчиків планової економіки

1934, листопад – утворення при Наркомі внутрішніх справ Особливої наради, яка мала право в адміністративному порядку відправляти «ворогів народу» у заслання чи виправно-трудові табори на строк до п'яти років.

Зі «словника епохи»

Перелік слів, які вживалися в офіційних та приватних документах для означення тих чи інших соціальних груп: вожді, керівники, передовики виробництва, колгоспники, робітники радгоспів, активісти, ударники, стахановці, знатні люди (робітники, колгоспники), висуванці, радянська інтелігенція, бюрократи, комсомольці, піонери, вороги народу, ЧСИР (ЧСР) – «члены семей изменников родины (репресированных)», ЗК («заключенный»), лишенці (до 1936 р.), спецпереселенці тощо.

132 Офіційний документ

Стаття 127 Конституції Української РСР

1937 р. Громадянам СРСР забезпечується недоторканість особи. Ніхто не може бути заарештований інакше, ніж як за рішенням суду або із санкції прокурора...

133 Мовою анекдота

«Як ви живете?» – питали в 20-х рр. «Як ви? Живете?» – питали на початку 30-х. «Як? Ви живете?» – наприкінці 30-х.

134 Очима художника

«Біломорканал»*.
Полотно художника Петра Бєлова.

1. Ознайомтеся зі «словником епохи» та хронологічною довідкою на початку параграфа. Які слова вам ще невідомі? Як їх можна пов'язати з даними хронологічної довідки? Чи випадковим є поєднання у словнику усіх цих слів? Згадайте свідчення Вєри Пірожкової про «страшну рівність» з § 37 (джерело 107).
2. Розгляньте джерело 134. Як ви розумієте основну ідею твору художника?

135 Погляд очевидця

З листів переселенців до М.І. Калініна

Вельмишановний Всеросійський старосто, Михайле Івановичу Калінін. Ми українці-переселенці живемо у Вологді. Життя наше дуже важке – ми живемо нарізно від своїх чоловіків. Наших чоловіків відділили від нас, вони перебувають десь на лісових роботах, а ми – жінки, старі і малі діти – знемагали в церквах.

Нас розмістили в кожну церкву до 2000 чол., де були улаштовані нари до 3-х поверхів, дихати не було чим і ми всі похворіли від такого повітря і протягу, а діти до 14 років падали як мухи і медичної допомоги не було для такої кількості хворих.

За 1,5 місяця на вологодському цвинтарі поховали до 3000 дітей, а тепер нас переселили з м. Вологди в бараки на ст. Харовська Півн. залізниці. Якщо в цих бараках прожити два роки, то жоден з нас не залишиться живим.

* Біломоро-Балтійський канал – у Росії, поєднує Біле море з Онезьким озером і Балтійським морем; довжина – 227 км. Збудований у 1932–1933 рр. в'язнями (переважно селянами, котрі не бажали йти в колгоспи), кількадесят тисяч яких загинули.

Михайле Івановичу, врятуйте нас від такого нещастя і від голодної смерті, на що й просимо звернути увагу. Нас сюди вислали на загибель, а які ми куркулі, якщо мали по одній конячці, по одній корові і по 8 овець. Ми бідняки. Ми для держави були нешкідливі, а працювали і народ годували чим могли, а тепер самі гинемо. Померло вже більш як 3000 людей.

Цит. за: Письма во власть. – М., 1989. – С. 221–222.

136 Мовою цифр

Соціальні норми	Покажчики	Сталінська каторга	Царська каторга
Добова норма	хліб житній	819 г	750 г
	м'ясо	106 г	21 г
	жири	21 г сала	9 г олії
	каша	200 г	80 г
Вихідні дні		80 у рік	–
Тривалість робочого дня	улітку	11 год.	11,5 год.
	узимку	7 год.	11,5 год.
Норма продуктивності праці		50 г металу	1500 кг руди

Подано за: «Нам зеки строить и жить помогали» // Столичные новости. – №7. – 26.02 – 4.03.2002.

137 Газетне повідомлення

Посилення рабської праці в СРСР

Лондон, 22 березня. Ризький кор. «Таймса» повідомляє:

...У 1932 р. за планом примусова праця повинна дати в три рази більше, ніж торік, і в 10 разів більше, ніж у 1930 р.

Вже в 1931 р., зазначалося в офіційному повідомленні, помітною стала тенденція більш широкого організованого економічного використання праці осіб, засуджених радянськими судами...

Наркомюст сподівається одержати в 1932 р. від використання праці ув'язнених до 300 мільйонів карбованців.

Последние новости. – Париж, 23 марта 1932 г.

138 Мовою цифр

З довідки спецвідділу МВС СРСР про кількість арештованих і засуджених органами ВНК – ОДПУ – НКВС СРСР у 1921–1953 рр.

11 грудня 1953 р.

Усього засуджено:
1930–1936: 1 391 093
1937–1938: 1 344 923

В. о. начальника Першого спецвідділу МВС СРСР, полковник Павлов

ДА РФ. – Ф. 9401. – Оп. 1. – Д. 4157. – А. 201–205. Оригінал. Рукопис.

3. Ознайомтеся із джерелами 131–136. Як ви розумієте вислів «рабська праця» (документи 134–135)? Чи є він, на вашу думку, доречним у контексті цього документа? Чому?
4. Зверніть увагу на роки, за якими подається статистика засуджених (джерело 136). Прокоментуйте.
5. Ознайомтеся із джерелом 137. Які мотиви державного терору вказує автор? Яку інформацію про економічні умови зростання кількості репресованих наприкінці 1930-х рр. дають документи 133–137?

139 Погляд дослідника

Про більшість «справ» не повідомлялося, хоча вони часто включали великі групи людей, зібраних разом за професійною ознакою. Багатьох людей взагалі не судили, довільний характер арештів був потрібний для створення атмосфери страху, що, після необхідності в робочій силі, була другим головним мотивом для терору проти безпартійних. Один зі службовців ОГПУ визнав перед московським кореспондентом «Манчестер Гардіан», що вони заарештовують невинних людей: «природно, інакше ніхто не буде боятися». «Якщо людей заарештовують тільки за конкретні порушення, – сказав він, – всі інші почуватимуть себе в безпеці і, таким чином, будуть готові для зрадництва».

Джонсон П. Современность... – С. 318.

140 Погляд очевидця

З листів дітей репресованих до «Меморіалу»

т. Пєшковій від Панасюк Віри Григорівни.

У 1930 р. у березні м(ісяц)ці заарештували мого батька й у липні заслали кудись в Архангельську область, де й тепер перебуває. Його заслали за те, що він був попом... Ми, тобто його діти, залишилися нещасними. Нас шість чоловік, тобто я, Панасюк Віра 18 років, Марія 15 років, Зоя 13 років, Ліда 11 років, Микола 9 років і Юрій 7 років, і мати, сьома, 45 років. Уже три роки, як нас заслали в Сибір, де й тепер перебуваємо. Я закінчила семирічку в 14 років, тобто в 1930 р. Я була першою ученицею по всіх предметах, перебувала в піонерзагоні і в усіх гуртках, про що можете запитати за адресою: УРСР, п/в Полонне Бердичівського округу. Українська семирічна трудшкола. Тепер мій стаж роботи 3 роки. Я почала працювати з 15 років, півтора року була чорноробом, а тепер працюю рахівником у центральній конторі радгоспу. Мене чомусь вважають ворогом, цураються і кривдять мене. Мені дуже прикро, я ніколи не мала і не маю ворожих думок радянській країні. Я прошу відновити мене в правах і дозволити мені вчитися. Даю слово честі, що я кимось стану, я здібна.

Моя адреса: Захсибкрай, ст. Тяжин Томської залізн., Тяжинський маслорадгосп № 204, В.Г. Панасюк.

ДА РФ. – Ф. 8409. – Оп. 1. – Спр. 1144. – 239.
Цит. за: http://www. javascript:void(0);

141 Газетне повідомлення

Бернард Шоу про СРСР

«СРСР, – заявив Шоу, – є найбільшим позитивним фактором. П'ятирічка буде безумовно реалізована».

На запитання американського журналіста про примусову працю Шоу відповів: «Розмова про примусову працю – це дрібниці. У Радянській Росії немає примусової праці. Примусова праця існує тільки в країнах Заходу, де робітники віддають весь продукт своєї праці в чужі руки, тоді як у Радянській Росії робітники особисто користуються цим продуктом.

Усе, що пишуть буржуазні газети про СРСР, – неправда, неправда і ще раз неправда»...

«Сталін, – сказав Шоу, – дуже приємна людина і дійсно великий керівник робітничого класу».

Правда. – 2 августа 1931 г.

6. Уважно прочитайте документ 140. Як, на вашу думку, арешт батька його автора позначився на долі його родини? Чи можна вважати репресованих і членів їхніх родин окремою соціальною групою? Чому?
7. Чи викликають у вас довіру твердження Б. Шоу щодо примусової праці в СРСР (документ 141)? Чому? Спробуйте пояснити, чому такий розумний представник європейської інтелектуальної еліти не помітив (чи не захотів помітити?) негативної інформації про СРСР? Якої інформації для повної відповіді вам не вистачає?
8. Поверніться до тексту Конституції та анекдоту епохи (джерела 132–133). Як ви можете прокоментувати ці історичні документи після вивченого у параграфі?
9. Чи відповідає офіційна модель соціального устрою (за Конституцією УРСР 1937 р.) реальній структурі суспільства Радянської України у 1930-х рр.? Якщо – ні, – запропонуйте (після обговорення у класі) власну модель (бажано у вигляді схеми). Будьте готові до захисту вашої моделі з посиланням на тексти відповідних документів.

§ 40. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСТА

142

Карикатура В. Пема
«Інтуристи в Радянському Союзі»

Журналісти: – Ми зустріли пана в одних калошах на босу ногу.

Гід: – Пережиток старого! За царя усі ходили босими, жили у халупах та їли висівки. А тепер кожен взутий, має чотири метри житлової площі у побудованих нами будинках, і всі харчуються сосисками з ікрою.

Подано за: Солоневич Т. Записки советской переводчицы. – С. 3.

1. На чиє сприйняття був розрахований малюнок 142? Як зображений гід? Як ви гадаєте, чому? Що вам видається кумеднішим – малюнок чи підпис до нього? Чому? Якими засобами досягається комічний ефект?

143 Погляд очевидця

З листа домогосподарки, дружини помічника машиніста паровоза, Сталіну

Сариголь, 12.VII.31 р.

Пам'ятаю, жила в Донбасі, м. Риково, чоловік ходив на завод працювати, харчувались сухою таранею чи воблою і хлібом. Дивувалися, куди діваєтся наша риба, домашня птиця, худоба тощо. А що їли конторники й інші службовці – вони і тарань не завжди одержували, недарма робітники їх жартома називали позбавленцями. Трохи харчування поліпшилося, зрідка почали давати робітникам м'ясо і свіжу рибу, але були й такі службовці, як, наприклад, секретар райкому, агітпроп і члени РКК й ін., вони щодня вершкове масло, свіжину, компотик, рис одержували, пшеничне борошно, а про маргарин і говорити нічого. Усе це вони одержували із закритого розподільника. Робітник продовжував їсти тараню і зрідка одержував солонину не першої свіжості, напевно, залишилася від шкідників.

А в Криму робітники транспорту і цього не бачать. І що ж на місяць робітнику дають в пайок: 1,5 кіло крупи, 1 кіло м'яса, 1 кіло цукру, 1 коробку консервів і мабуть усе. Я тебе запитую, тов. Сталін, чи достатнє харчування має робітник для відновлення робочої сили? Ні, тов. Сталін, далеко не достатнє. Правда, на базарі можна прикупляти молоко, але, зважаючи на нашу платню, ми не завжди можемо собі це дозволити, хоча в середньому чоловік заробляє 120 крб. на місяць, проте потрібно заплатити прибутковий податок, позику, кооперативний пай, приміські, членські внески, газета й інші культурні потреби, залишається від платні 80 крб. Якби купувати все в кооперації, то платні вистачало б, але кооперація постачає дуже погано, а на базар підеш – одне кіло картоплі 2 крб. 50 к., 1 літр молока 1 крб.,

вершкове масло – один фунт 9 крб. тощо. Отже, цієї платні вистачає тільки на півмісяця, а ще заплати за квартиру, паливо, світло, і я в тебе запитую, чи може робітник прожити? Ні, не може, а ти говориш у своїй промові, що ми за кордон хліба тепер відправляємо стільки, скільки ніколи не відправляли.

З товариським привітом Євгенія Грунич.

Цит. за: http://svoboda.org/programs/hd/2002/hd.072602.asp

2. Уважно вивчіть документ 143. Розбийте його на смислові блоки. Визначте головну думку кожного уривка. Чим, на вашу думку, викликана підвищена емоційність його свідчень? Що найбільше обурює домогосподарку? Про що вона розповідає з іронією? Чому? Чому автор листа майже не використовує слово «придбати»? З контексту спробуйте визначити, що таке розподільник, чому він «закритий», хто користувався його послугами?
3. Спробуйте визначити, з чого складався раціон робітничої родини та інших верств населення, згаданих у документі. Спробуйте також скласти бюджет такої родини, користуючись наведеними документами.
4. Чи відповідає інформація про різні норми постачання по картках, наведена у документі 143, висновкам попереднього розділу щодо особливостей соціальної структури українського суспільства?

144 Погляд дослідника

Карткова система в СРСР у 1928–1935 рр.

...Усе працююче міське населення було розділене на групи за класово-виробничою ознакою. До першої групи постачання входили робітники, що, у свою чергу, поділялися на індустріальних та інших. До індустріальних, крім робітників фабрично-заводських підприємств, а також робітників транспорту і зв'язку, було віднесено: інженерно-технічний персонал на виробництві, комполітсклад Червоної Армії і Флоту, військ ОГПУ, стройовий склад міліції, оперативних працівників УГРО, учнів і викладачів шкіл ФЗУ. До інших робітників, крім незайнятих у промисловому виробництві, відносилися кустарі, учні і викладачі індустріальних вузів і технікумів. Другу соціальну групу постачання становили службовці, а також члени родин робітників та службовців, особи вільних професій. Третю групу – діти до 14 років. У 1931 р. з'явилися перші постанови про постачання інтелігенції, зокрема лікарів і вчителів. Вони встановлювали, що постачання цих груп населення повинне залежати від того, де вони проживають і хто користується їхніми послугами. У містах лікарі і вчителі мають одержувати норми індустріальних робітників того списку, до якого відносилося це місто.

Централізоване карткове постачання не поширювалося на осіб, позбавлених виборчих прав і на незайнятих «суспільно корисною працею».

Отже, гострий товарний голод привів до складання глибоко диференційованої ієрархічної системи постачання міського населення.

Осокина Е. Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения. 1928–1935 гг. – М., 1993. – С. 42.

5. Що таке товарний голод (за джерелом 144) ? Чим він був викликаний? Спробуйте пояснити, що таке карткова система. За якими ознаками населення розподілялося на групи постачання?

145 Погляд дослідника

Незважаючи на великий приріст міського населення в СРСР у 1930-ті роки, будівництво житла залишалося майже в такому недбалому стані, як і виробництво споживчих товарів.

...Люди жили в комунальних квартирах, де одна сім'я, як правило, займала одну кімнату, у гуртожитках та бараках. Лише мала група, яка користувалася привілеями, мала окремі квартири.

Цит. за: Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 58.

146 Погляд очевидця

Опис комунальної квартири

Водопроводу в кімнаті не було, простирадлами або фіранками відгороджувались кутки, де спало й сиділо два-три покоління; продукти взимку вивішували в мішках за вікно. Загальними були раковини, туалети, ванни і кухонне приладдя…

Цит. за: Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм… – С. 60.

147

Комунальна кухня

6. Ознайомтеся із джерелами 145–147. Які типи житла згадуються в джерелах? Чим вони відрізнялися один від одного? Як ви розумієте, що таке комунальна квартира?
7. З чим автор джерела 145 пов'язує переважання саме таких типів житла? Якої інформації ще бракує?

148 Погляд очевидця

Ранок. Сірий осінній донбасівський ранок. Навкруги степ, бруд і зневіра. Навіть ряди нових, побудованих уже при радянській владі, шахтарських будиночків, не можуть згладити враження злиденності й убогості. Ці будиночки, «котеджі», як їх гордо називають більшовики, побудовані без усякої любові і комфорту. Ми зайшли в один такий будиночок. У кожній з його трьох кімнат проживали робітничі родини. Сплять, мабуть, покотом на підлозі, тому що ніяких ліжок ми не помітили. У куті, замість ікони, – портрети вождів. А на підлозі, біля стіни – калюжа. Містер Вольтон, найпричепливіший і найдопитливіший з делегатів (делегація англійських шахтарів) попросив мене перекласти для нього кілька запитань до шахтаря, що стояв поруч.

– Скільки у вас дітей?

– Троє.

– Скільки ви одержуєте на тиждень?

– Як коли, залежно від вироблення, від 25 до 40 карбованців.

– А що це за калюжа у вас на підлозі?

– Дах протікає. Ми вже просили керівництво копальні відремонтувати, але й далі так живемо. Навесні майже всю кімнату заливає. Товаришу, може, ви замовите слівце там перед начальством, а то от у дружини ревматизм, усі ноги розпухли. Шахтар вирішив, що це до нього прийшли якісь поважні гості. Ще б пак, хіба можна було в цих добре одягнених, високих панах запідозрити свого ж брата робітника.

– Ну, а ви задоволені своїм життям?

Це наївне запитання, на жаль, так і залишилося без відповіді.

Цит. за: Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм… – С. 70.

149

Нова квартира передового радянського робітника, який до цього мешкав у кімнаті 12 кв. м з сім'єю у 8 осіб

150 Погляд очевидця

У 1934 р. столицю України перенесли з Харкова в Київ. Переїжджали всі республіканські установи і з ними «Заготзерно»… де начальником планового відділу працював батько.

Так ми опинилися в Києві... Влітку після переїзду ми жили в Пущі-Водиці. Смутно пам'ятаю дерев'яну дачу, зелену ділянку навколо, ліс, ставок.

Наприкінці літа переїхали до міста, у велику комунальну квартиру. Це було тимчасове житло, тому що «Заготзерно» будувало для співробітників спеціальний будинок.

У новий будинок ми переїхали, мабуть, у 35-му році. Переїхали всі, хто жив на Великій Житомирській. Ми опинилися в першому парадному на четвертому поверсі... у гарній трикімнатній квартирі в новому будинку по Лисенко, за Оперним театром... Ліфта не було, але квартири виявилися гарними. У дворі була розташована невелика одноповерхова будівля, у якій знаходилися: їдальня з домашніми обідами, піонерський форпост, пральня тощо – елементи соціалістичного побуту. Проте все це «відцвіло, не встигнувши розцвісти».

Проклятий Богом 37 рік розділяє життя нашої родини на дві частини: до і після 37 року... Я залишилася з бабусею. Тепер ми жили в одній (бабусиній) кімнаті. В інші дві поселили по родині, квартира стала комунальною, а життя – страшне.

Протягом 37-го і 38-го рр. наш будинок буквально спорожнів. Думаю, заарештували більше половини чоловіків, а також деяких жінок – дружин «ворогів народу». Родину управителя... викинули просто на вулицю. Я чула (і чую дотепер) відчайдушний крик його дружини, яка залишилася з двома дітьми без даху над головою...

Горовая Е. История нашей семьи.
http://www.judaica.kiev.ua/Eg7_p255.htm

8. Прочитайте джерело 148. Як ви розумієте, що означає слово «котедж»? Чому воно в тексті взято в лапки? Що саме створює враження «злиденності і убогості»?
9. Роздивіться джерело 149 та проаналізуйте підпис до нього. Хто з робітників міг отримати таку квартиру? Чому?
10. До якої соціальної верстви належала сім'я власника квартири з фото 149? Порівняйте житлові умови цієї сім'ї перед 1937 р. з житловими умовами, описаними у джерелах 145–148. Як впливала зміна соціального статусу на зміну житлових умов? З якою метою, яким чином радянська держава використовувала житлову проблему?
11. Яку історію сім'ї дівчинки (джерело 150) ви можете прочитати між рядками? Відтворіть її.

151

Роздача супу безробітним німцям. *1930-ті рр.*

152

Роздача безкоштовного супу у громадській їдальні. *США, 1930-ті рр.*

153 Газетне повідомлення

Голодні матері у відчаї кидають своїх дітей

Варшава, 17 червня (ТАРС). 16 червня в Бориславі (Зах. Україна) біля 100 безробітних жінок з дітьми на руках прийшли до будинку місцевого самоврядування. Матері залишили біля будинку своїх дітей і почали йти, заявивши, що вони не мають коштів для харчування вмираючих з голоду малюків.

На жінок напала поліція, примусивши їх забрати із собою дітей. Проведено численні арешти.

Правда. – 18 июня 1931 г.

154 Погляд дослідника

За оцінкою, даною в той період, до 34 млн чоловіків, жінок і дітей взагалі не мали доходів – 28 відсотків населення.

У Нью-Йорку 1932 року більш як 300 000 дітей не мали можливості вчитися, бо не було коштів, а серед тих, які ходили до школи, за даними міністерства охорони здоров'я, 20 відсотків недоїдали.

Джонсон П. Современность... – С. 286.

155

Виселення боржників з будинку.
США, 1930-ті рр.

156 Офіційний документ

Зі звіту спеціальної комісії по вивченню споживання харчових відходів, Чикаго, США

Ненажерливі чоловіки часто проникали на вантажівки ще до того, як з них викидали харчові відходи... і розтаскували все краще, не даючи жінкам пошукати щастя.

Цит. за: Энциклопедия для детей. История XX века. Зарубежные страны. – М., 2002. – С. 131.

157

Люди порпаються у смітнику.
Німеччина, 1930-ті рр.

158

Типове помешкання родини шотландського робітника. Нью Ленарк.
Фото з приватної колекції Данкана Томса.
Шотландія, 1930-ті рр.

12. Чи можна довіряти інформації, наведеній у радянській пресі (джерело 153)? Чи дійсно таким жахливим було становище трудящих на Заході?
13. Яке складається враження про становище робітників у західних країнах після аналізу документів 151–157?
14. Як ви вважаєте, чи доцільним було б введення і там карткової системи за таких економічних умов? А як ще держава могла вирішувати проблему бідності?
15. Розгляньте фото 155, 157–158. Які проблеми тут відображені? Чим відрізнялося житлове питання в західних країнах та в Радянському Союзі (власність, побутові умови тощо)?

159 Погляд дослідника

Цікаво, як змінювалося ставлення американців до того, що відбувалося: у 1930 р. однією з найпопулярніших пісень була «Щасливі дні повернуться» \ Happy Days Are Here Again, у 1931 р. – «Я одержав п'ять доларів!» \ I've Got Five Dollars, а в 1932 р. – «Брате, подай мені цент» \ Brother, Can You Spare a Dime. Результатом стало закриття підприємств, безробіття, як наслідок – бунти, самогубства, голодні смерті, бродяжництво, розквіт злочинності тощо. У 1932 р. третина американців перебувала за межею бідності. У 1932 р. в США було 12 млн безробітних.

Громадська думка США швидко назвала трьох «Б», відповідальних за те, що відбулося, – Банкірів, Брокерів, Бізнесменів. Однак фахівці, навчені гірким досвідом, знайшли більш фундаментальні причини Великої депресії. До початку кризи один відсоток американців мали надвисокі доходи, 42 відсотки – наднизькі.

http://www.washprofile.org/NEW%20ISSUE/p2.html

16. Поясніть, чому змінювалися назви американських пісень (джерело 159). Як ви думаєте, про що вони були? Який зв'язок між назвою пісні та роком її появи? Чи можна застосувати оцінку про винуватців бідності у США до радянської дійсності? Чому? Прокоментуйте.

160 Погляд очевидця

Зі спогадів про повсякденний одяг у довоєнні часи

Більшість дівчат ходила у сатинових халатах, а під халатом було ситцеве чи фланелеве плаття. Мама нам шила сатинові халати з білим комірцем. Із взуття – такі були гумові туфлі з голубою облямівкою і на ґудзичок застібалися. Ці туфлі можна було мити, потім зубним порошком їх змащували, так що вони були білі завжди. А взимку носили боти на ґудзичках і в них можна було туфлі вставляти. Не було особливого одягу, так що все було дуже просто. Моя приятелька Зоя – кравчиня, і вона завжди була в різних блузках, які шила зі шматочків, що залишалися. Дуже скромний був одяг.

Цит. за: http://svoboda.org/programs/TD/2000/TD.020200.asp

161 Погляд очевидця

Враження французького письменника А. Жида про візит до СРСР

...Улітку майже всі ходять у білому. Всі один на одного схожі... В одязі виняткова одноманітність. Безперечно, те саме виявилося б у думках, якби це можна було побачити. Кожний зустрічний, здається, задоволений життям (так довго в усьому терпіли нужду, що тепер задоволені тим, що є). Коли сусід має не більше, то людина задоволена тим, що вона має... Я обійшов магазин уздовж і впоперек і від верху до низу. Товари, за винятком деяких, зовсім непридатні. Можна навіть подумати, що тканини, речі тощо спеціально виготовляються по можливості непривабливими, щоб їх можна було купити тільки в разі крайньої нужди... усе виглядає жахливо.

Жид А. Возвращение из СССР. Цит. за: История Отечества в документах 1917–1993 гг. Ч. 2. 1921–1939. – М.:ИЛБИ, 1994. – С. 126–127.

162 Погляд дослідника

Модними були дуже прості речі, тобто проста демократична мода. Але демократизм з'являвся не тому, що це був стиль життя, а тому, що це було злиденне існування. Жінки звичайно ходили в саржевих спідницях, хоча дуже мріяли про крепдешинове плаття, шкіряне натуральне взуття, а влітку ходили в парусинових туфлях, у парусинових черевиках, які, наскільки я знаю, чистилися зубним порошком. І навіть на танцмайданчиках залишалися сліди від нього. Це завжди було дуже видно.

Лебина Н. Повседневная жизнь советского города. Цит. за: http://svoboda.org/programs/TD/2000/TD.020200.asp0.

163 Погляд очевидця

Враження французького письменника Л.-Ф. Селіна про відвідування СРСР

...Злиденні крамниці... Чим вони торгують? Купою мотлоху, настільки огидного, що неможливо собі уявити, що його можна було б продати ще де-небудь, крім Росії. Якийсь жахливий склад вторсировини. Нікому більше не потрібний мотлох зі старих галантерейних сільських крамниць. Усе це можна було знайти у Франції в 1910 році. Я пам'ятаю. Тоді це було «останнім криком»... Коли я називаю радянські товари «нікчемним мотлохом», то я нічого не перебільшую... Справді, потрібно бути генієм, щоб зуміти тут одягнутися. Їхня тканина – це справжнє клоччя, навіть нитки не тримаються... І за це треба платити! Слід визнати, що комунізм – це найбільш безжалісна, диявольська форма експлуатації простого народу!.. Я говорю диявольська, тому що в них, на відміну від інших, є ще їх супернаволочні ідеї. Вони постійно морять свій народ, свій «панівний клас» усією цією жахливою убогістю і роблять це обмірковано і цинічно. Тут усе продумано. Вони прекрасно розуміють, що роблять! Змусити людей не думати, голодувати, вони готові знищити, стерти з лиця землі свій «улюблений» народ!.. Знущатися з нього! Не залишити на його тілі жодного живого місця! Напоїти його тугою так, щоб він захлинувся нею!.. Переламати йому всі кістки, до рук прибрати і перетворити на ганчірку, об яку може витирати ноги кожний, хто захоче.

Цит. за: http://svoboda.org/programs/TD/2000/TD.020200.asp

17. Зверніть увагу на авторство документів 160–163. Що вражає іноземних спостерігачів у зовнішньому вигляді радянських людей? Чим вони це пояснюють? Які почуття викликають описи 160–163? Чи повністю ви довіряєте цим свідченням? Чому?
Як ви думаєте, чому так багато було білого кольору в одязі, адже він дуже непрактичний?

164 Погляд дослідника

Після ряду років хаосу життя країни зовні, здавалося б, починало набувати ознак стабільності. З 1 січня 1935 р. скасовувалися продовольчі картки. Гроші і можливість більше заробляти ставали вагомим стимулом для підвищення продуктивності праці і поліпшення матеріального становища людей. Життя в країні потроху ліпшало... Життя показало, що надзвичайне перенапруження першої п'ятирічки і зв'язаний з ним відомий аскетизм періоду карткової системи, не можуть продовжуватися нескінченно. Треба було «випустити пару» і одночасно продемонструвати турботу про людей, що стала поліпшуватись. У 1934–1936 рр. у торгівлю і побутове обслуговування несподівано впроваджують нові форми, дуже далекі від звичних уявлень про потреби людини-колективіста, зневаги до делікатесів і комфорту. Розширювалася мережа готелів, кафе і ресторанів, перукарень, майстерень індивідуального пошиття одягу і взуття. Кондитерські фабрики країни істотно збільшують обсяги виробництва, у тому числі шоколаду, цукерок, печива. Починається переможний хід «радянського шампанського», що довго дивував увесь світ дешевизною і загальнодоступністю. Приймаються рішення про реорганізацію меблевих фабрик, про будівництво під Москвою заводу грамплатівок. Робляться спроби освоїти нові форми обслуговування, яких раніше не було, – виставки, демонстрації, доставка товарів додому.

Соколов А.К. Курс советской истории. 1917–1940: Учеб. пособие для вузов. – М.: Высш. шк., 1999. – С. 64.

165

166

Ліворуч радянська реклама 1930-х рр.: у магазинах «Союзхутроторг» є великий вибір білячих манто.

Праворуч радянська реклама 1930-х рр.: БУЗОК – одеколон і парфуми сильного запаху...

167 Газетне повідомлення

З американської газети «Балтимор Сан» від 18 листопада 1937 р.

Червона Росія стає рожевою. В елітних колах знову ввійшли до вжитку предмети розкоші на зразок шовкових панчіх, які тривалий час вважалися «буржуазними». Модним став теніс, шалений успіх мав джаз і фокстрот. Партійний максимум на оклади відмінили. Настало «життя у рожевому кольорі» по-радянськи.

Утім, деяким воно здавалося збуржуазуванням.

Цит. за: Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. – М., 1992. – С. 39.

18. На кого розрахована реклама 165–166? Який товар був масовішим? Чому ви так думаєте? Як співвідноситься ця реклама із джерелами 160–163?
19. Чим, на ваш погляд, пояснюються суттєві зміни в підходах уряду до задоволення потреб громадян (джерело 164)? Розташуйте ці причини в порядку значимості. Як ви гадаєте, хто (які соціальні групи) могли реально скористатись товарами і послугами, що з'явились у другій половині 1930-х рр.?
20. Як ви розумієте слова автора джерела 167 про те, що настало «життя в рожевому кольорі» по-радянськи? Чому декому воно вважалося збуржуазуванням? Чи можна казати про наявність моди в СРСР? Чому? Яку різницю в понятті моди можна побачити в СРСР і на Заході?
21. Які висновки про характер суспільства можна зробити на підставі наведених документів?

168 Погляд очевидця

Зі спогадів Семена Колчинського

Студентські роки назавжди залишилися світлим періодом мого життя, хоч жилося в гуртожитку на студентські доходи й не дуже розкішно. Проте ми не втрачали надію, тренуючись до самозабуття й беручи участь у змаганнях і показових виступах. У 40-му році я брав участь у театралізованому виступі «Якщо завтра війна». Постановником цього дійства був нині знаменитий балетмейстер Ігор Мойсеєв. Він побудував триповерхову піраміду зі спортсменів, закриту до певного часу полотни-

ною. На піраміді, як на п'єдесталах, стояли представники різних видів спорту – списометальник, борець, фехтувальник, штангіст... Усі тримали величезний плакат «Якщо завтра війна». Потім покривало падало, і на п'єдесталах з'являлися танкіст, парашутист-десантник, льотчик, моряк. У цей час повз піраміду пронеслися мотоциклісти, а наша група з 9 чоловік під керівництвом начальника кафедри боротьби демонструє рукопашний бій. Мене зокрема мій напарник кидає через голову. І все це поруч з мавзолеєм, на якому стоять вожді на чолі зі Сталіним. Звичайно, я не міг їх добре роздивитись, але поруч був.

Цит. за: http://www.judaica.kiev.ua /Eg7_p255.htm

169

У кімнаті відпочинку

170

У гуртожитку

171

Плакат А. Дейнеки з пропагандою фізкультури і спорту. *СРСР, 1930-ті рр.*

172 Погляд очевидця

Зі спогадів Є. Галицької

Ніколи не забуду, коли 1937 р. з'явився фільм «Веселі хлоп'ята» і мама дала нам якісь гроші, ми втрьох пішли, і ми всі ці гроші в кінотеатрі «Жовтень» потратили на квитки. Так що квитки були дорогими. Тоді фільми випускалися дуже рідко і в усіх кінотеатрах ішов один і той самий фільм.

Цит. за: http://svoboda.org/programs/ TD/2000/TD.020200.asp

173 Погляд дослідника

Цілком зрозуміло, що відвідування театрів було елітарним видовищем. Хоча дуже багато людей, які жили в 30-ті роки, говорять про те, що вони часто ходили в театри. Щоб відвідувати театри, організовували культпоходи. Але все-таки театр – це було маркірування себе як людини, що належала до еліти. Зокрема, академічні театри.

Кіно – найпопулярніший вид розваги, дуже популярний, це вже норма міського життя, норма міської культури. Візити в гості були дуже поширеними й популярними, завжди супроводжувалися застіллям і, природно, спо-

живанням спиртних напоїв, що, взагалі-то, норма життя.

Крім того, припустимо, читання художньої літератури – у побуті... це, звичайно, було. Інша справа, чим була насичена ця форма дозвілля і які книжки читали. Про це дійсно можна сперечатися і можна говорити про ідеологізацію цієї форми культури. Проте в цілому, я б сказала, що форми дозвілля були традиційними міськими, от їхній зміст, звичайно, у 30-ті роки відрізнявся від того, що, припустимо, ми бачимо тепер.

Цит. за: http://svoboda.org/programs/TD/2000/ TD.020200.asp

174 Погляд дослідника

Новим впроваджувачем культури в маси було звукове кіно, і друга половина 30-х років стала великою епохою для радянської музичної комедії. Веселі, динамічні розважальні фільми із запальною музикою в джазовій обробці... завоювали шалену популярність. Існували навіть амбіційні плани (так і не реалізовані) побудувати на півдні «радянський Голівуд». Танці теж були в моді як серед еліти, так серед мас. У містах як гриби виростали танцювальні школи...

...Стрімко зросла популярність футболу як видовищного виду спорту... В області аматорського спорту більше всього славилися стрибки з парашутом і гімнастика. З парашутом стрибали скрізь... парашутні вишки стояли в парках культури і відпочинку... Гімнастика, названа фізичною культурою, також привертала увагу через захоплення масовими демонстраціями.

«Парки культури і відпочинку», що відкрилися в багатьох містах Радянського Союзу, призначалися для того, щоб запропонувати масам нові форми культурного дозвілля. У парках каталися на конях, були атракціони, танцмайданчики, павільйони, кіоски. Зразком був Парк культури ім. Горького в Москві, який спроектувала і котрим керувала американка Бетті Глен.

«Безперечно, вони «насолоджуються сумуючи», – помітила одна відвідувачка Парку культури з Австралії. – Серед багатьох тисяч людей, що там перебували, нам рідко зустрічалися усміхнені, хоча передбачалося, що вони розважаються».

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 115–117.

175 Мовою реклами

Плакат Бєльського А.П. до фільму «Чапаєв»

22. Згрупуйте джерела 168–175: візуальне джерело, уривок зі спогадів, погляд дослідника. Чи завжди вони відповідають одне одному?
23. Чи підтверджуються наведеними джерелами спостереження кореспондента американської газети (джерело 177)?
24. Чому, на ваш погляд, така увага приділяється фізичній культурі? Чим пояснити популярність парашутного спорту?
25. Назвіть форми дозвілля радянських городян (169–174). Як ви думаєте, в європейських країнах відпочинок чи дозвілля були такими самими чи відрізнялися? Чим ви це можете пояснити?
26. В. Ленін писав: «З усіх мистецтв найважливішим мистецтвом для нас є кіно». Поясніть, чому. Знайдіть у документах підтвердження цієї тези. Запитайте батьків або їхніх батьків про те, чи бачили вони фільм «Чапаєв»? Скільки разів? Чи був він популярним? Завдяки чому?

176

Фото з приватного архіву київської родини Трощенків «Святкування Нового року»

27. Що зображено? З якими почуттями пов'язане у вас це свято?

177 Погляд дослідника

«С Новым Годом, Советский Союз!»

У цей день 1936 р. газета «Правда» надрукувала історичний заклик першого секретаря Київського обкому партії П.П. Постишева: «Давайте організуємо до Нового року гарну ялинку!..» Йшлося про необхідність влаштувати «радянській дітворі колективні червоні новорічні ялинки». Проте дорослі швидко підхопили ініціативу. Уже перший радянський Новий рік «ознаменувався широким святковим рухом».

Наприклад, Київська кондитерська фабрика підготувала в подарунок дітям пряникові літаки з зірками, мармеладні танки і цукерки з портретами видатних партійно-урядових діячів на фантиках. Серед костюмованих героїв особливо виділялися хоробрі «республіканці Іспанії» і комічні маски фашистів. А на одній колгоспній ялинці Київщини дітей одягли в костюми, що зображували соціалістичні зобов'язання на майбутній рік.

Всю новорічну ніч місто жило так само, як удень. Були відкриті магазини, кафе і ресторани. Звідусіль лунала музика, крізь яскраво освітлені вікна будинків було видно хороводи дітей і танцюючі пари...

У театрі опери і балету Новий рік зустрічали 2000 чоловік. У ресторані «Метрополь» гуляли харківські комсомольці-стахановці, у ресторані «Палас» – стахановці заводу «Більшовик», у клубі «Медсандопомога» веселилося 300 медпрацівників, у заводських клубах гриміли бали, а на ковзанці стадіону «Динамо» була встановлена ялинка, де кожний бажаючий міг здати нормативи ГПО.

О 6 годині вечора 31 грудня розпочиналася новорічна радіопередача. Зміст її був серйозним – звіт партійного керівництва про блискучі підсумки чергового року сталінської п'ятирічки, рапорти стахановців, орденоносців, танкістів і пілотів, а на завершення – рапорт «щасливих радянських дітей», трансляція новорічного вечора прикордонників та уривки з нових звукових фільмів.

Наталья Кирьянова. – Сегодня. – 2001. – 29 декабря.

178 Погляд учасника подій

Зі спогадів О. Горової

Тут (у Києві, у комунальній квартирі) мені виповнилося шість років. Подія відзначалася пишно, за участю сусідів. У отвір, що з'єднував кімнати, повісили полотнище з вирізаною

круглою діркою, в яку просовували голову виступаючі. Висіли плакати з цифрою 6, на столі стояв торт теж з цифрою 6. Брали участь не тільки діти, а й їхні мами, що намагалися упорядкувати соціалістичний побут. Виступи готувалися заздалегідь, проводилися репетиції. Пам'ятаю вірші:

За соцзмагання, за п'ятирічний план
Ми виконаємо завдання робітників і селян.

Чи такий:

Наші домни – величезні!

Потім вітали віршами і прозою, подарунками. Я була щаслива.

Того ж 35-го року радянський і український уряд дозволили встановлювати і прикрашати ялинку до Нового року. Це подавалося як велике досягнення і благодіяння для народу. Жінки нашого будинку, які не працювали, взялися за справу. У квартирі Розенбергів встановили ялинку, готували новорічний концерт. Однак інсценівка не відбулася: діти не могли зрозуміти, чого від них хочуть «режисери-постановники». У Держплані, де працювала мама, на Новий рік і інші свята влаштовували для дітей ранки з виступами, подарунками, лотереєю і катанням на машинах. На одному такому ранку я виграла в лотерею два портрети – Леніна і Сталіна, у яснокоричневому обрамленні, під склом.

З нетерпінням чекала я вихідного дня, що розпочинався завжди однаково: після сніданку ми з батьком йшли гуляти. Це було щастя... Під час прогулянки ми заходили в книгарні, їли смачні пиріжки, пили воду із сиропом. Гуляли спочатку центром, потім у Царському саду над Дніпром... Поверталися додому до обіду, мама й бабуся вже чекали нас. І щоразу це було свято.

Цит. за:
http://www.judaica.kiev.ua/Eg7_p255.htm

28. Чим, на вашу думку, був викликаний заклик радянського керівництва святкувати Новий рік (джерело 177)? З тексту виберіть уривки, які могли б бути вміщені у сучасних газетах, а які лише в 1930-ті рр. Поясніть свій вибір.
29. Що вас вразило у формах святкування таких домашніх свят, як день народження та Новий рік (джерело 178)? Як ви це розумієте?
30. Чи були, на вашу думку, щасливими люди, яким присвячені джерела 168–178? Прокоментуйте.
31. Ви ознайомилися з проблемами щоденного життя міста у 1930-ті рр. Що спільного чи відмінного ви побачили у повсякденному житті міських мешканців радянського та західного суспільств? Чи можна інформацію про повсякденне життя міст вважати повною? Якої саме і про що вам бракує? Що ще ви можете додати до цієї розповіді?

179 Майже без коментарів

32. Ці три фото не підписані свідомо. На них сценки, зняті в трьох містах: французькому, американському (США) і радянському. Ви можете з впевненістю сказати, де зроблені ці фото? Прокоментуйте це, будь ласка. Які ви можете зробити висновки?

§ 41. УКРАЇНСЬКЕ РАДЯНСЬКЕ СЕЛО

180 Мовою цифр

Реальні норми постачання села (на одну особу) були істотно нижче міських. У середньому по СРСР у 1931–1933 рр. централізоване постачання міста продуктами харчування (у рік на одну особу) перевищувало постачання села (з урахуванням цільових постачань): по борошну – у 12–18 разів, крупі – 13–28, рибі – 10–14, цукру – 8–12, винно-горілчаних виробах – у 2,5–3, чаю – у 1,5 раза. М'ясо і тваринне масло розподіляли на село тільки за цільовим призначенням. Постачання міського населення промисловими товарами в 1931–1935 рр. (у середньому в рік на 1 чол.) перевищувало сільське: по швейних виробах – у 3–6 разів, милу – 3–10, по шкіряному взуттю – 2,5–5, вовняних тканинах – 1,2–8, по трикотажу і тютюнових виробах – у 5–12 разів. Тільки товарами переважно сільського попиту (бавовняні тканини, хустки, махорка) постачання села не поступалося міському. Дисбаланс постачання міста і села в районах, де розташовувалися індустріальні об'єкти, був ще значнішим.

Осокина Е. Иерархия потребления... – С. 4.

181 Мовою цифр

Щоб трохи поліпшити становище, у 1933 р. селянам було дозволено мати невеликі присадибні ділянки (не більше півгектара).

У 1938 р. на присадибних ділянках, котрі займали тільки 3,9 % усіх посівних площ, вироблялося 45 % усієї с/г продукції... вони покривали селянським господарствам більше половини із зернових потреб, майже цілком забезпечували їх продуктами тваринництва й овочами, давали від 70 до 85 % грошового доходу за рахунок продажу деяких «надлишків» на колгоспному ринку. Ці невеликі присадибні господарства давали понад 70 % м'яса й молока і близько 45 % вовни, виробленої в країні.

Верт Н. История Советского государства. 1900 – 1991. – М.: Весь мир, 2001. – С. 256–257.

1. Спробуйте скласти порівняльну діаграму постачання сільського та міського населення за джерелом 180 та кругову діаграму за джерелом 181. Прокоментуйте.

Наступний матеріал відібраний з книги Вільяма Нолла «Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–1930 років». Ця книга стала результатом великого проекту, побудованого на інтерв'юванні у 1993–1995 роках 438 селян з Центральної та Східної України – живих свідків епохи. Іноземний дослідник свою роботу присвятив пам'яті «багатьох українських селян, чиї родини були викорінені, чия культура була зруйнована і чиє життя було знищене в ім'я спроби «побудови соціалізму» на селі».

182 Зі свідчень очевидців

– Чим платили в колгоспі?

– Двадцять копійок на трудодень, а в тридцяті ніяк не платили. Норму як виробиш, то півтора трудодня запишуть – за паличку, що ти був на роботі. Як кончиться год, то сто грам хліба і 20 копійок. Цілий день працюй, і ще коли це буде 20 копійок. На облігацію підпишешся і нема чим заплатити. А тоді, хочеш не хочеш, вночі ходили: підписуйся на облігацію.

– Що платили вам?

– Платили? Ми тоді задаром робили – паличку писали. Кажуть: «Сидить баба на рядні та щитає трудодні, нащитала десять день, коли вийшов трудодень». Ото ми так заробляли.

– Платили щось у колгоспі?

– А, дурнодні, ще й ті не дуже писали – економили.

А так не крали, а брали. Красти – це до когось полізти, а в колгоспі – це не кража. Він же робе, то він узяв.

– Крали в колгоспі?

– Що ж робить?

– Не було соромно красти?

– Не було стидно. Вдень же ми не брали, а йдемо ввечері, щоб ніхто не бачив.

– Одне в одного крали?

– Ні!

– Крали?

– Крали, канєшно.

– А один у одного?

– Один у одного – ні, а в колгоспі крали.

– Це не вважалось моральним злочином?

– Нє, як саморозуміющийся факт.

– А де ж люди брали гроші, щоб купити одяг, взуття?

– А ото ж так: картопельку продасть та, може, якесь тамечка порося або теля, якщо є. То так і ходили. І латками на латці.

– Де ви брали гроші, щоб купити одяг?

– То муку продавали, то зерно, то яічка, то сяке-таке. А так, де ми могли взяти гроші?

– Де брали гроші?

– ...своє полотно. Жінкам на зиму робота – прясти. Я попом'яв коноплі, всі люди прядуть, а це полотно треба вибілить, аж тоді шить. Це адський труд...

– Продавали фрукти й рибу?

– Жили, в основному, із садків...

– Де люди брали гроші на прожиття?

– Тоді полотняна була одежа, красили бузиною там сорочку, штани і ходять.

– З чого жили?

– Коровка була, та в базар ходили. Молока, Боже сохрани, що самим з'їсти, все на базар.

– Ходив ваш батько підробляти?

– Ходив по людях майструвати, ходили на заробітки...

– Сім'я в одній хаті жила?

– В одній хаті. В нас хата була на дві половини, посередині сіни, кладова і сіни, і в сінях стеля була, одна хата вулочна, а одна городня, бо до городу стояла, і вона чиста. У вулочній піч стояла, і там їсти готували.

– Коли з'явились дитячі садки?

– Це ясла стали, як колгоспи стали, та матерів на роботу, а де ж дітей дівати? І стали ясла.

– Хто старих батьків доглядав?

– Найменші сини та дочки. І батькове добро ішло їм, бо він доглядав.

– Яка була роль жінки?

– Полоть, прясти і ткать, і дітей доглядать.

– З якого віку дітей привчали до роботи?

– У шість і п'ять років свині пасли... Гулять нема коли. Научилось ходить в три годи, то за бабою тягнеться на город, а як п'ять, шість – пошло, і пошло гуси пасти, качки пасти.

– В одній хаті жила сім'я?

– В одній хаті і з однієї миски всі їли... Череп'яна миска, дерев'яні ложки. Батько сідає, як празник... Батько регулірує: «Ти бери перед своїм краєм, тут не лізь». А лізеш – по лобі, – такий порядок був, батька слухали, понімали. Тоді так було, щоб я маленький був і не послухав чужого дядька, то мене батько битиме.

– З скількох років діти в яслах були?

– Од году.

– Жінки до самих пологів ходили на роботу?

– Ходили, не було декрету.

– У вас була велика сім'я?

– Велика. Було чотирнадцять дітей у матері. Ну вони померли тоді сильно, із віспи багато, сім братів у одній могилі поклали з віспи.

– Зі скількох років починали працювати в колгоспі?

– Тоді робили в колгоспі і дорослі, і малі. Малі пасли, ми вже такі, років п'ятнадцять, брали вже сапки та пололи всякі там. Гулять ніхто не гуляв.

– Чи хрестили ви дітей в 30-х роках?

– Хрестила, аж у Харків возила, нашу (церкву) вже розібрали, так я у Харків возила.

– Коли перестали хрестить дітей?

– В селі ніхто не переставав, знаходили попа аж в Могильові. Хто хтів, то находив попа і хрестив свої діти.

– Коли побудували колгоспи, то на вулицях перестали гулять?

– Да, ще й довгенько й при колгоспі гуляли, а потім само по собі пройшло. Побудували клуби, то большенство до клубу ходило. Німе кіно було...

– Під час колективізації не заборонили вечорниці?

– Ніхто нічого, самі покидали... то те рабить треба, то те треба рабить – на вечарниці нєкада хадіть.

– Розкажіть, де ви парубкували?

– На вулиці літом, вигін у нас, збираються дівчата, хлопці, гуляють, співають. А зимою, це як вечорниці, збираються дівчата там, шиють, вишивають...

– Коли ви співали в гуртку (при клубі), чи перевіряли репертуар, що ви співали?

– Перевіряли обов'язково. Складають репертуар, а без пробірки не можна було. Ставляли більш українські вистави. Все перевірялось.

– Чи була у вас хата-читальня?

– Да. У тридцятому началось клуб, там уже бібліотека. Стали ж уже немоє кіно показівать.

– Часто були не розписані?

– Були, жили як вівці.

– *Було так, що розводились?*
– Було.
– *Не вінчалися?*
– Нє, так розписались. Тоді ми пішли у сєльсовєт із нею вдвох, записали нас і всьо, більш нічого.
– *Чи ви мали весілля?*
– Було весілля. Чотири дні аж було (в 1937 р.).

Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. – К.,1999. – С. 196, 198–240.

183 З фольклору

А пісеньки були які:
Тато – в созі, мама – в созі,
Діти плачуть на порозі,
А в колгоспі на воротях – серп і молот;
А у хаті – смерть і голод.
Тато – в созі, мама – в созі,
Діти плачуть по дорозі.
Нема хліба, нема сала –
Все совєцька власть забрала.

Портрет темряви... – С. 251.

184 Погляд очевидця

Свідчення Гончарова (Гончара) Р.Г., 1922 р. н., жителя с. Понінка Полонського р-ну на Хмельниччині

Людям дуже тяжко було, я вам скажу. Чим харчувалися!? Там зілля, називалося куряча лапка. Коріння біле таке, начебто куряча лапа. Його рвали. Лободу, молоду лободу рвали, варили. Пекли маторжаники з лободи і з просяної лузги. Гірчак їли. Тут гірчак – то водяний перець. А то ні, то таке бадилля грубе, як палець завтовшки і високе, високе. Вершки зривали. На поле ходили – козелки збирали. То подібне до часнику – листочки вузенькі, але то не часник. Те рвали, їли, і пекли, і варили. Там сіяли сою. То ходили і шукали комірчин сої, що понаносили ховрашки. Тим і спасались...

В тридцяті роки наш колгосп бідний був. Так хліб трохи давали на трудодень. От за те, що виорали плугом з кіньми половину гектара, то записували 1,6 трудодня...

Портрет темряви... – С. 251–255.

2. На яких за жанром документах побудований цей параграф? Чи випадково це? Чому у попередньому матеріалі про щоденне життя міста стільки візуального матеріалу? Про що це свідчить?
3. Складіть текст параграфа «Життя українського радянського села в 1930-ті рр.», використовуючи даний матеріал.

§ 42. УКРАЇНЦІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

185 Погляд дослідника

У міжвоєнний період Румунія була відсталою з господарського погляду. Польща – середньорозвинутою, а Чехо-Словаччина – індустріально розвинутою країною. Однак у складі всіх трьох держав українські землі залишалися однаково відсталими й навіть економічно занедбаними. 85 % промислових підприємств Західної України були дрібними, з кількістю працівників на кожному менш як два десятки. Довоєнний обсяг промислового виробництва відновився тільки наприкінці 20-х рр. Велика депресія 1929–1933 рр. болюче вдарила по промисловості. Не всі підприємства змогли відновити докризовий обсяг виробництва навіть наприкінці 30-х рр. Отже, за весь міжвоєнний період росту виробництва не відбулося.

Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. – С. 287.

186 Погляд дослідника

Українці були найчастіше селянами, власниками дрібних господарств. У жодному воєводстві населення православного чи греко-католицького віровизнання не становило більшості серед мешканців міст. Як правило, це була третя за чисельністю група; тільки у станіславівському воєводстві серед мешканців міст греко-католики опинилися на другому місці (33,8 %) після євреїв (34,8 %), але перед католиками латинського обряду (29,4 %). Особливо разючими були відносини на Волині, де серед мешканців міст і містечок євреї становили 49,1 %, поляки 25,3 %, а українці заледве 23,5 %... Водночас у волинському селі українці рішуче переважали (76,2 %). Найбільшим міським скупченням українців був Львів... Але у Львові заледве 15,9 % мешканців подали греко-католицьке віровизнання.

Відносно нечисленним був робітничий клас, до якого можна зарахувати заледве неповних 13 % українців, передусім тих, які здобували засоби існування найманою працею на ріллі.

Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodow. – S. 79. (за даними перепису 1931 р.).

187 Погляд дослідника

...На українських землях, які входили до складу Речі Посполитої, національні поділи поєднувалися з соціально-професійним розшаруванням. Український селянин мав проти себе не тільки чужу – польську – адміністрацію, а й почував себе визискуваним і покривдженим польським власником фільварку, єврейським лісопромисловцем, а ще частіше мав претензії до єврея – власника крамниці в селі або в сусідньому містечку, який мало платив за сільськогосподарську продукцію, зате вимагав непропорційно високу ціну за промислові товари; особливо невигідні для села зміни співвідношення цін настали під час великої економічної кризи.

Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodow. – S. 80.

188

Вулиця Академічна (сучасний проспект Шевченка). *Львів, 1930-ті рр.* Фото з приватної колекції Р. Семена

1. Розгляньте джерела 185–188. Як позначилася на Україні «Велика депресія»? Чому саме так?
2. Розгляньте джерела 186–187. З чим була пов'язана ситуація, описана в них?
3. Розгляньте джерело 188. Як воно співвідноситься з джерелами 185–186?

189 Погляд очевидця

Протас Подорюк з Підлужа землі мав приблизно стільки, що й Федюша, і сім'ю немалу – чотирьох хлопців і три дівчини, зате роботящу. Хлопці зачепилися за постійну роботу при відбудові форту по 5 злотих в день, то сім'я жила не гірше, ніж добрі господарі. Тільки треба було мати щастя, щоб дістати таку роботу та ще й для чотирьох хлопців з хати. Правда, після лопати, кирки і молота при землі, бетоні й каменеві роботу ввечері в костях було чути, але наш брат до такої роботи звичний.

67 процентів волинської землі належало поміщикам. Зачислялися до них землевласники, що мали понад 50 гектарів. То були в основному поляки, винятково траплялися наші, як Маркевичі та Страшевські. Фільварки трималися найманою працею, але умови найму до трагедій доводили. В 1935 році по Луччині й північній Дубенщині покотилися страйки.

У Смордві на Дубенщині граф Ледуховський найняв селян з Бойкійми садити дерева по золотівці за день. Виплатив по 40 сотиків. Селяни застрайкували. Граф привіз страйколомів з Полісся, але люди їх не допустили до

праці. Приїхав Дубенський староста, поліція, покликали на розмову делегатів. Ті згодилися взяти по 80 сотиків, якщо їх звільнять з шарварку і надмірних податків, але на це не згодився староста. Коли наступного дня страйколомів знову не допустили до праці, поліція почала стріляти. Частина страйкарів і селян була озброєна, то вбито 9 поліцаїв. На допомогу прибули улани з Кременця, Букійму і два сусідні села зрівняно з землею.

Сивіцький М. Записки сірого волиняка. – С. 128–129.

190 Погляд очевидця

Сьогодні, читаючи спогади поляків про передвоєнний Львів, усвідомлюємо собі, як мало польське суспільство цікавилося життям і проблемами національних меншин і корінної нації – українців. Це саме можна сказати і про українське середовище, яке, в основному, трималося від поляків осторонь. Не маючи змоги займати державні посади (за винятком «порядних русинів»), представники української інтелігенції в більшості працювали в приватних установах (освіти, науки, спорту), або в українських кооперативах (Маслосоюзі, Центросоюзі, «Фортуні новій», Народній торгівлі, «Труді», українському банку «Дністер» і багатьох інших), які, до речі, дуже міцно стояли на ногах... Пам'ятаю, як наша Параня, яка перед нами служила в польській родині, розповідала, що її пані завжди наказувала: «Kup serek i masło z koniczynka (фірмовий знак Маслосоюзу) lecz nie mów nikomu że u mnie pracujesz»*. У Львові дотримувалися засади... – «свій до свого по своє».

Крушельницька Л. Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Львів, 2001. – С. 141.

191 Погляд очевидця

Економічний стан села був дуже бідний, мимо того, що багато селян числилися заможними. Вся торгівля була в руках жидівських торгівців... Продукти, необхідні для щоденного вжитку, як сіль, нафта, цукор, сірники, дріжджі і т. п., вимінювали за яйця, а в гіршому випадку за збіжжя. Торгівці радо давали селянам набор, але за це здирали, скільки було можливо... В селі процвітало пияцтво, були такі, хто пропив усе, що мав, на тому наживалися власники тих корчмів. Крім цього так звані екзекутори забирали за борги все рухоме майно, доводячи селян до жебрацтва. Лихварі за півдарма викуповували в екзекуторів реквізовані речі... й на тому збагачувалися. З тим зростала ненависть до лихварів. Були євреї, що не займалися торгівлею, обробляли свій город чи поле на прожиття, займалися кравецтвом, іншим ремеслом, жили чесно, тому й на них ніхто не звертав спеціяльної уваги, тим більше на їхню релігійну приналежність.

Польські вандали під час нелюдської польської пацифікації майже цілковито знищили українські кооперативи, – понищили весь товар, харчові продукти позаливали нафтою, все інше подерли, поламали, поскидали під ноги. Здавалося, все пропало. Та за короткий час після цієї акції – на протязі кількох тижнів – кооперативи відновлено. Народ освідомився, побачив на власні очі й відчув на власній шкірі, в чому його лихо. Клич «Свій до свого по своє!» вповні підтримав кооперативну торгівлю так, що вже в наступному році відчинено ще одну філію, яка процвітала аж до самого упадку польської держави.

Ґрунтовський В. Кооперативи // Село Конюхи: козацьке гніздо. – С. 62–63.

192 Офіційний документ

Оголошення біля єврейської крамниці в с. Іванівці поблизу Станіслава (1932 р.)

Нагадуємо, що вже відкритий інший магазин. Тому, якщо б хтось і надалі купував товари в єврейських магазинах, того будемо бойкотувати на кожному кроці, і той негідний буде зватися людиною і християнином.

Цит. за: Гон М. Діалектика державності в українсько-єврейських взаєминах у Галичині в 1918–1939 рр. // Україна модерна. Ч. 7. – Київ – Львів, 2002. – С. 111.

193

У зв'язку з бойкотом українською молоддю польського монополю на тютюн і алкогольні напої, власник корчми Шміла, не маючи прибутку з продажу алькоголю, мусів корчму продати, і вся родина Шмілів виїхала до Палестини. Громада корчму розібрала, а матеріял використала для будови Народного Дому.

Куп'як Дм. Спогади нерозстріляного. – С. 18.

* Купи сир і масло з конюшинкою, тільки нікому не кажи, що у мене працюєш.

194 Офіційний документ

Листівка у Львові (1932 р.)

Польський робітнику!

В Польщі нині за керівництва санаційного уряду розпаношилось жидівство! Дійшло до того, що коли сотні тисяч наших гине в нужді через безробіття, одночасно 4 мільйони жидів жирує на нашій біді.

ДО ДІЇ!

Польські академіки [студенти].

Крушельницька Л. Рубали ліс... – С. 49.

195 Погляд дослідника

Українці розгорнули кооперативний рух до такої міри, що стали майже самодостатніми. Вони створили ніби державу в державі, або, як писав ще один автор, своєрідну кооперативну республіку... Звичайно, самі лише цифри не можуть показати дійсного значення кооперації для західноукраїнських земель. Кооперація заохочувала народ розбудовувати економічну базу, яка мала служити боротьбі за національні права. Не меш важливим було те, що в кооперативних установах люди виховувались, як господарі своєї землі. Кожне село, кожна місцевість обов'язково створювали в себе кооператив – крамницю, касу, молочарню.

Особливо зазначимо, що з розвитку економічних установ український народ мав безпосередню користь, бо як тільки в якомусь районі виникали повітові союзи, там відразу на 10–20 % падали ціни на товари першої потреби.

Гунчак Т. Україна. Перша половина XX ст. – С. 208–209.

196 Погляд очевидця

Я цілими днями і ночами снував дуже широкі плани організації великих робітничо-кооперативних підприємств на Поліссі. Якби робітники були спільними власниками підприємств, тоді не було б експлуатації чужим великим капіталом.

На жаль, із цих широких планів нічого не виходило, незважаючи на найбільші зусилля. Низька свідомість та несолідарність робітників, нестача початкового капіталу, несумлінна конкуренція – аж до саботажу та поліційних провокацій включно – кожного разу призводили до того, що найкраще організоване кооперативне підприємство банкрутувало.

Це змусило мене перейти до іншої тактики. Я став розвивати сильне приватне підприємство, в якому могли б спокійно працювати українські робітники, а за зароблені гроші підвищувати свій освітній рівень...

Шукаючи щастя на іншому полі, я багато разів полишав каменярство. За цей час я побував і в ковалях, і в лісорубах, і в мулярах, і в столярах, і в різниках, і в купцях, і в урядовцях – аж до редакторів та продавців газет на варшавській вулиці включно...

І знову повертався через деякий час до свого каміння, щоб знову власними руками заробити деякий гріш та розпочати якісь нові виробничо-торговельні комбінації – таки в каменярстві. Мені доводилося банкрутувати і знову ставати на ноги. У процесах економічного падіння та вставання мене рятував одинокий мій капітал: фахове знання діла та довір'я, яким мене обдаровували як робітники, так і підприємці.

Вже влітку 1936 р. відкрив власний кар'єр чорного граніту в с. Карпилівці Сарненської округи. Підприємство дуже добре розвивалося, і в 1937–38 рр. у ньому працювало від 300 до 500 робітників. На жаль, узимку 1937 р. я пережив новий удар польської влади. Мені було заборонено мешкати у прикордонній смузі. Я був змушений продати підприємство та виїхати в глиб Польщі.

Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – С. 22–23.

4. Проаналізуйте джерело 189. Яку інформацію про економічні, національні і соціальні відносини воно дає? Як воно співвідноситься з попередніми?
5. Поясніть гасло «свій до свого по своє» (джерело 190). Чи є різниця у розумінні цього гасла поляками та українцями? Чому воно з'явилося? Як ви до нього ставитесь?
6. Розгляньте джерела 192, 193, 194. Кому адресовані ці листівки? Чому вони з'явились саме в цей час? До яких саме дій вони закликають? Які це могло мати наслідки?

7. Як ви розумієте вислів про «державу в державі», своєрідну «кооперативну республіку» (джерело 195)? Чому саме кооперація стала «рятівним колом» для України?
8. Які плани виношував автор (джерело 196), чому саме такі і що заважало їх реалізації? За рахунок чого «ставав на ноги» автор? Що він називав одиноким своїм капіталом? Прокоментуйте.

197 Погляд очевидця

Біля польських прикордонних закладів хмари народу. Це вже не буржуї, не куркулі, не інженери, не кооператори, не професори, не агрономи, не урядовці. Це – звичайні робітники і селяни рятують своє життя. Тікають під градом кулеметних куль, наче на фронтовій лінії. Біжать наосліп через непрохідні багна та ліси. Несуть на плечах поранених та побитих дітей. Створюють невимовний жах...

Розповіді втікачів відкрили очі не одному на дійсний стан життя у СРСР. Вони розповідали тим, хто цікавився, що там проводиться насильна колективізація, у людей відбирають худобу, землю та реманент – усе те, що недавно дала їм революція, що мільйони голодують і вмирають, як мухи, по всій Україні, що бідних жертв нікому й ховати, що люди їдять траву, котів, собак і не обходиться без людоїдства.

Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – С. 12–13.

198 Газетне повідомлення

Польські робітники масами переходять радянський кордон

26 серпня. (ТАРС). Останнім часом на кордоні... з Польщею спостерігається масовий перехід на радянський бік перебіжчиків із Польщі.

Перебіжчики переважно із робітничих і селянських бідняків; найбільше це молодь, яка мотивує свій перехід кризою і безробіттям у Польщі, а також небажанням служити в польській армії.

Правда. – 27 августа 1931 г.

9. Наскільки достовірні джерела 197–198? Зверніть увагу на авторство джерел. Яка їхня спільна тема? Наскільки достовірною вам видається інформація? Чим були викликані масові переходи кордону в першому й другому випадках? Обґрунтуйте свою відповідь.
10. Як зміст фотографій 199а–199б пов'язаний із джерелами 197–198? Що могли б розказати один одному персонажі фотографій 199?

199а

Селянка з дитиною на полі.
Західна Україна, 1930-ті рр.

199б

Сім'ю куркуля виганяють з власного двору.
Сталінська (нині Донецька) область, 1930-ті рр.

Частина 3. ПОЛІТИЗАЦІЯ ЛЮДСЬКОЇ СВІДОМОСТІ: ФЕНОМЕН ЕПОХИ

§ 43. ВЛАДА ІДЕОЛОГІЇ

200 Погляд дослідника

У Радянському Союзі в 1930-х рр. режим був украй зацікавлений у створенні міфів. Цю функцію виконували агітація і пропаганда – один з основних видів діяльності комуністичної партії. У цей час одним із широко розповсюджених міфів можна назвати міф про «світле майбутнє». Його суть у тому, що сьогодення має бути підлегле будівництву майбутнього, соціалізму. Нагорода буде потім... Зі скасуванням експлуатації і привілеїв, зростанням виробництва і продуктивності соціалізм обов'язково принесе достаток, і рівень життя підвищиться. Отже, світле майбутнє забезпечене.

Інший міф, що посилено пропагувався режимом і був сприйнятий багатьма громадянами, можна назвати – «Геть відсталість». Для нього дуже важливим є контраст між «тоді» і «тепер». Тоді діти робітників і селян не мали шансів здобувати освіту; тепер вони можуть стати інженерами. Тоді селян експлуатували поміщики; тепер робітники самі стали хазяїнами. Тоді народ морочили попи й одурманював релігійний опіум; тепер наука й освіта відкриває йому очі.

Останній з міфів, що укоренився в радянському мисленні, можна назвати словами популярної пісні – «Якщо завтра війна»... Ідеологічна передумова полягала в тому, що капіталістичні нації, які оточували Радянський Союз, ніколи не примиряться з існуванням першої і єдиної у світі соціалістичної держави. Капіталізм і соціалізм – це цілком протилежні принципи, які не можуть мирно співіснувати. Капіталісти постараються завдати СРСР воєнної поразки, як тільки для цього трапиться нагода.

Тема війни постійно обговорювалася в газетах... Загроза війни визначала державну політику. Суть програми прискореної індустріалізації, як зазначав Сталін, полягала в тому, що без неї країна може стати беззахисною перед ворогами і через десять років «загине». Великий Терор, за словами пропагандистів того часу, мав на меті звільнити країну від зрадників, наймитів ворогів СРСР, які зрадили б у випадку війни.

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 15–16.

201 Погляд дослідника

Суть фашистського світогляду полягала в тому, що: народ, нація – це цілісний організм, єдина надособистість, наділена надрозумом; історія людства являє собою боротьбу різних націй за виживання (слабший гине чи підкоряється, найсильніший виживає і панує); всі навколишні народи – потенційні сьогоднішні чи завтрашні вороги; найвища цінність для кожної людини – його нація; людська особистість має цінність лише настільки, наскільки вона є часткою цієї спільності; цінність кожної конкретної людини визначається її внеском у велич і благополуччя нації; виразник інтересів і волі нації – держава («все для держави, нічого проти держави, нікого поза державою»); глава держави є уособленням, утіленням всієї нації; нація має бути єдиною та згуртованою, а всякий, хто роздуває внутрішні конфлікти, – національний зрадник; усі протиріччя усередині нації вирішуються тільки велiннями держави і вождя.

Муссоліні намагався викликати в італійців почуття національної величі, запевняючи їх у тім, що вони – безпосередні нащадки римлян, завойовників півсвіту, повинні продовжити їхню боротьбу, відтворюючи Римську імперію...

Нацистський світогляд деякими деталями був подібний до поглядів італійських фашистів. Вся історія людства поставала як боротьба за виживання різних рас, з яких найсильнішою і найрозвиненішою була так звана арійська раса (північні народи, що походять від давніх германців – німці, скандинави). Кінцевою метою історії оголошувалася перемога арійців над «неповноцінними» народами.

Жуковская И., Жуковский С. Цит. за: http://archive.1september/ ru/his/1999/his 14.htm

202 Офіційний документ

Найвищою метою народної держави має бути турбота про збереження того основного расового ядра, яке єдине здатне створювати культуру, дарувати людині красу, достоїнство й усе високе... Корисність цієї держави не може не оцінюватися з погляду культурного значення і сили цієї держави в рамках усього іншого світу, однак повинна розцінюватися винятково з погляду ступеня корисності цього інституту для даного конкретного народу... Німецька держава має охопити собою всіх німців і повинна поставити перед собою як найважливіше завдання не лише зібрати і зберегти, а й поступово допомогти зайняти панівне становище тим найціннішим у расовому відношенні елементам, що у нас, незважаючи ні на що, збереглися.

Гитлер А. Майн Кампф. Цит. за: Пономарев М.В., Смирнова С.Ю. Новая и новейшая история стран Европы и Америки. – М., 1989. – С. 3.

1. Виберіть ключові слова до кожного з документів 200, 201, 202. Чи збігаються вони?
2. Що таке міф? Як ви розумієте суть радянських «суспільних міфів» 1930-х рр.? Чому, на думку Ш. Фіцпатрік, радянський режим був зацікавлений у створенні суспільних міфів? Як ви думаєте, чому в радянському суспільстві виникли і культивувалися саме такі суспільні міфи?
3. Чи можете ви застосувати поняття «міф» до світоглядів, описаних у джерелах 201, 202? Поясніть свої міркування.
4. Деякі дослідники, описуючи подібні суспільства, вживають поняття «ідеократія»? Як ви його розумієте?

§ 44. КУЛЬТ ВОЖДЯ

203

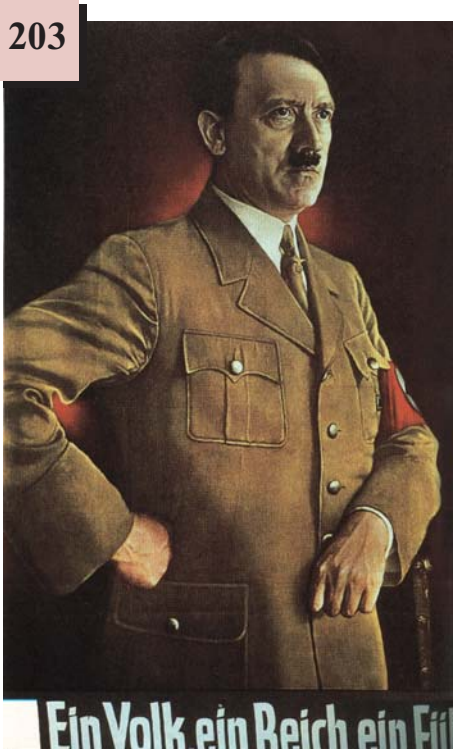

Напис на німецькому плакаті:
«Один народ, один рейх, один фюрер»

204 Погляд сучасника

Німецький вірш «Гімн гітлерівської молоді»

Hitler Youth Poem

Ти, фюрере, є нашим
Командиром!
Ми повстаємо в імені твоєму.
Рейх є метою нашої боротьби,
Її початком і кінцем.

Твоє слово є пульсом
наших звершень;
Твоя віра будує наші собори,
І навіть, коли смерть збере свій
останній врожай,
Корона Рейха ніколи
не впаде!

Наводиться за: J.Noakes and G.Pridham. Documents of Nazism. – 1974. – С. 74 (переклад авторів).

205 Італійський плакат

206 Радянський плакат

1. Хто зображений на плакатах 203, 205, 206? Як ви думаєте, чому ці люди зображені саме так? До кого звертається автор вірша 204? Які художні засоби використали автори (джерела 203–206)? Які почуття вони повинні були викликати? А які почуття виникли у вас? Чому?

207 Погляд сучасника

З італійської газети 1920-х рр.

Потрібно покінчити з дурною утопією тих, хто вважає, що кожна людина може думати своєю головою. Італія має тільки одну голову, фашизм має тільки один мозок. Ця голова, цей мозок – наш дуче. Інакомислячим ми відрубаємо голови без усякої пощади.

Цит. за: Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 386.

208 Погляд сучасника

Вірш українського поета М. Рильського

І ти, Україно, сирота колишня,
Трава придорожня, що кожен топтав,
Стоїш проти сонця, як у саду вишня,
І має на сонці твій білий рукав.

В непогоду і бурю ти братів пізнавала,
З руським, з білорусом, з грузином ішла,
І в найтяжчу хвилину тебе врятувала
Мудрість Джугашвілі, гірського орла.

Цит. за: Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К., 1990. – С. 12.

209 Погляд сучасників

З пропозицій, надісланих громадянами СРСР в офіційні органи під час обговорення проекту Конституції СРСР

У ЦК ВКП(б). Додаток до Конституції СРСР

1. Великий вождь народів СРСР є товариш Сталін, у мене є пропозиція додати в нову конституцію і установити назавжди за товаришем Сталіним «титул» Найвизначнішого вождя народів СРСР шляхом усенародного голосування за товариша Сталіна.

Всенародне обрання товариша Сталіна найвизначнішим вождем буде запорукою до якнайшвидшого здійснення ідеї побудови безкласового комуністичного суспільства…

Для особливої урочистості присвоєння найвизначнішого вождя товаришу Сталіну винайти особливий іменний орден, який притаманний тільки вождю з написом на ньому: Найвизначнішому вождю товаришу Сталіну від вдячного народу всіх рас і націй Союзу соціалістичних радянських республік.

М. Моршанськ, Воронезька обл., Червоноармійська вул., буд. № 10, Фетісов Микола Терентійович.

Прохання, не відмовте (пенсіонер праці), (липень 1936 р.)

2. Домогосподарка, депутат райради при зав(оді) Ілліча, м. Маріуполь, К. Бєлкіна.

Вношу пропозицію в Конституцію СРСР. Святкувати день народження нашого улюбленого вождя і вчителя Йосифа Віссаріоновича Сталіна!!! Так само як святкуємо пролетарське свято 1 травня і Жовтневі свята.

22/IX 36 р. Кл. Бєлкіна.

3. Перебуваючи у нашій квітучій країні, ким би ти не був, усе одно не будеш байдуже ставитися до того, що робиться, відбувається навколо.

Я, студент Криворізького гірничорудного технікуму, написав «Виступ» на VII з'їзді рад, зрозуміло, я хотів би бути присутнім на ньому і там сказати свою ідею, яку я висловив у формі вірша, але таких можливостей у мене поки що немає. Проте я переживаю щоб це не було упущено на VIII історичному з'їзді. Я у своєму «Виступі» пропоную спорудити віковічну пам'ять нашого часу – нашого генія тов. Сталіна і його працям, це зокрема конституція, я запропонував би з'їзду прийняти рішення про те, щоб спорудити на батьківщині т. Сталіна щось велике, саме на одній зі скель висікти повний текст його конституції, щоб її читали і через тисячі років, а на вершині тієї скелі на всю величину висікти погруддя т. Сталіна, подібно до того, як зробили американці Вашингтонові. А в підніжжі тієї скелі висікти той пафос, який пережило людство до наших, світлих радісних днів. Я прошу, щоб мою «ідею» хоча без мене запропонували би з'їзду рад.

Зі студентським привітом Грива.

Моя адреса: УСРР, м. Кривий Ріг, вул. Карла Маркса, 73/7, Грива Олексій Олексійович.

21/X1.36 р.

2. Зверніть увагу на рубрики, під якими подані документи 207–209. Наскільки щирими видаються вам думки і почуття авторів висловлювань? Якими мотивами могли керуватися автори цих документів при їх написанні?
3. Що означають слова «фюрер», «дуче», «вождь»? Чому Гітлера, Мусоліні, Сталіна називали саме так? Чи є ці терміни назвами державних посад? Як ви думаєте, чи могли використовуватися ці терміни стосовно державних діячів США, Франції, Великобританії?

210 Погляд очевидця

З документальної розповіді Л. Фейхтвангера «Сто тисяч портретів людини з вусами» про зустріч зі Сталіним

На моє зауваження щодо позбавленої смаку, перебільшеної поваги до його особистості він знизив плечима. Він вибачив своїм селянам і робітникам за те, що вони були занадто зайняті іншими справами й не змогли розвинути в собі гарний смак, і злегка пожартував із приводу сотень тисяч збільшених до дивовижних розмірів портретів людини з вусами – портретів, що миготять у нього перед очима під час демонстрацій. Я вказую йому на те, що навіть люди, які поза сумнівом мають смак, виставляють його погруддя і портрети – так

ще які! – у місцях, до яких вони не стосуються, як наприклад, на виставці Рембрандта. Отут він ставав серйозним. Він висловлює припущення, що це люди, які досить пізно визнали існуючий режим і тепер намагаються довести свою відданість з подвійною ретельністю. Так, він вважає за можливе, що тут діє намір шкідників, які намагаються в такий спосіб дискредитувати його. «Дурень, який підлабузнюється, – сердито сказав Сталін, – завдає більше шкоди, ніж сотня ворогів». Увесь цей жарт терпить тільки тому, заявив він, що знає, яку наївну радість доставляє святкова метушня її улаштовувачам.

Цит. за: Синявский А.Д. Основы советской цивилизации. – С. 129–130.

211 Погляд очевидця

Керівники з'являються і зникають, а народ залишається. Тільки народ безсмертний.

Сталин И.В. Собр. соч. – Т. I (XIV). – С. 254.

212 Газетне повідомлення

Скромність прикрашає більшовиків

Обстановка, яка не мала нічого спільного з більшовизмом, досягла свого апогею, коли київською організацією керував т. Постишев. «Вказівки Постишева», «Заклики Постишева», «Дитсадки Постишева», «Подарунки Постишева» тощо. Все розпочиналося і завершувалося Постишевим.

Правда. – 30 мая 1937 г.

4. Порівняйте джерела 210–212 та 207–209. Як вони доповнюють чи суперечать одне одному?
5. Як ви розумієте поняття «культ», в якому газета «Правда» (джерело 212) звинувачує Постишева?
6. Чи можна говорити про культ вождів у Німеччині, Італії, Радянському Союзі? Аргументуйте.
7. Сучасний дослідник Соколов пише: *«Масова людина, яка вперше вступає на арену політичної дії, потребує керівника-вождя, якому вона довіряє, котрому вона беззастережно підкоряється і дозволяє говорити від свого імені, відмовляючись від власного, особистого інтересу й навіть іноді від здорового глузду. Це те, що свого часу відомий філософ і політолог Е. Фромм назвав «втечею від свободи».* Спробуйте в класі подискутувати з приводу того, чи був культ вождя свідомо нав'язаним «зверху» чи народжувався «знизу» як втеча від свободи?

§ 45. ПРОПАГАНДА

45.1. Сила слова

213 Мовою цифр

Сталіна оголошено класиком марксистської філософії. У 50-ту річницю смерті Маркса *Правда* зазначає, що Маркса необхідно вивчати за працями Сталіна. Представлені в січні 1934 р. Сімнадцятому з'їзду партії цифри видання «класиків» були рівні, однак один з них був рівніше інших: Маркс і Енгельс були видані накладом у 7 млн, Ленін – 14 млн, Сталін – 60 з половиною млн.

Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. – М., 2000. – С. 250.

214 Мовою цифр

Велике значення для суспільства мало створення широкої мережі громадських бібліотек. 1937 р. їх налічувалося 70 тис. проти 12,5 тис. до революції. Кількість книжок і журналів у бібліотеках швидко збільшувалася й у 1937 р. досягла 127 млн екземплярів, тоді коли п'ять років тому було трохи більше 90 млн... Чим були завантажені поліграфічні потужності, як духовно вони збагачували читачів? Асортимент друкованої продукції не міг не відповідати політичній обстановці в країні, посиленню культу особистості. До 1939 р. за кілька місяців з мо-

менту своєї першої появи «Короткий курс історії ВКП(б)» вийшов накладом 13,7 млн примірників. Він мав витиснути, замінити всі попередні публікації з історії партії. В одному тільки 1938 р. наклад робіт Сталіна становив майже 27 млн, тоді коли ленінські твори були видані в кількості 7,2 млн екземплярів, а праці Маркса і Енгельса – 3,2 млн.

История Отечества в документах. 1917– 1993. – М., 1994. – С. 141.

215 Офіційний документ

Перелік статей газети «Радянська думка» (орган Шевченківського окружного комітету КП(б)У Черкаської області) від 20–21 лютого 1930 р.

Увагу на Далекий Схід; Китай готується до радянсько-китайської конференції; Радянсько-турецькі взаємини розвиваються нормально; Без роботи п'ята частина людності Німеччини; Демонстрації безробітних у Мадриді; Дерево Леніна (лист із Гавани); Товаришу Сталіну – орден Червоного і Трудового Прапора; Спільно з партією – у партії Леніна; Успіхи соціалістичного будівництва посилили потяг робітників, колгоспників до партії; Командири промисловості, кращі представники техніки просять прийняти їх до лав партії; Кращих наймитів, колгоспників – до ВКП; Нові десятки тисяч робітників у партії; Інженери ідуть до лав партії.

З вищезгаданої газети.

216 Мовою цифр

Для поглибленого вивчення Сталінської Конституції та виборчого закону за постановою президії облвиконкому від 17 липня повсюдно провели пленуми райвиконкомів, міськкомів, селищних та міських рад, за широкою участю радянського активу. У 36 районах (Чернігівщина) утворено 5266 гуртків, якими охоплено 192 823 майбутніх виборців. У 516 школах радактиву підвищували свій рівень 20 405 голів, секретарів, депутатів та інших керівників. На спеціальних політднях населення узнавало про становище в Китаї, Іспанії, про шпигунську діяльність троцькістсько-бухарінської агентури тощо.

Для підсилення живого слова агітаторів видали 2 928 700 примірників листівок, 1 089 200 лозунгів, 145 500 плакатів, 30 000 брошур, випустили 3 790 стінгазет.

Шкварчук В. На казарменому становищі. – Чернігів, 2002. – С. 130.

217

«Почесне завдання» – про видрук «Історії ВКП(б)» 1939 р. за редакцією Сталіна.

Використано з: Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки…

1. Проаналізуйте цифрові дані, наведені у джерелах 213, 214, 216.
2. Як ви розумієте назву фотоколажу 217 «Почесне завдання»? Як ви вважаєте, чому і навіщо друкуються такі великі наклади саме цих видань?
3. Проаналізуйте та порівняйте тематику політднів у Чернігівській області (джерело 216) та назви статей районної газети Черкаської області (джерело 215)? Наскільки вони співвідносяться? Чому, на вашу думку, радянському населенню пропонувалася інформація про події за кордоном? Яка саме інформація подавалася? З якою метою? Чи відрізнялися, на вашу думку, за своєю тематикою політдні чи газетні статті інших областей України чи Радянського Союзу в цілому? Про що це свідчить?
4. Як ви розумієте, що таке «пропаганда»? Як пов'язане це поняття зі змістом джерел 213–217?

218 Погляд сучасника

А. Шпеєр, соратник Гітлера, про роль радіо

За допомогою таких технічних засобів, як радіо і гучномовці, вісімдесят мільйонів людей були позбавлені самостійного мислення.

Цит. За: Кара-Мурза С. Советская цивилизация. Кн. 1. – М., 2001. – С. 456.

219 Погляд дослідника

Геббельс прекрасно знав силу друкованого слова. І, хоча здавалося, неможливо взяти під контроль засоби масової інформації, але нацисти зробили це. Кількість газет і журналів скоротилася вдвічі, а їхній наклад – у 3 із лишком раза. На щоденній імперській прес-конференції Геббельс давав жорсткі офіційні формулювання, що забезпечували «єдність волі» у пресі, доводячи політичну регламентацію до межі. Державна монополія на пропаганду гарантувала контроль над радіо, без якого, на думку Геббельса, владу немислимо зміцнити. Половина країни слухала радіо щодня, а це відкривало можливість найширшого контролю над розумом. У газеті хоч щось можна було прочитати між рядками. Диктор радіо читав тільки офіційну інформацію. З тис. кінотеатрів, які щодня відвідував 1 млн німців, пропонували перед кожним фільмом (поставленому в «арійському дусі») випуск новин, кіножурнал із просіяними через Міністерство пропаганди фактами.

Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 373.

220 Німецький плакат

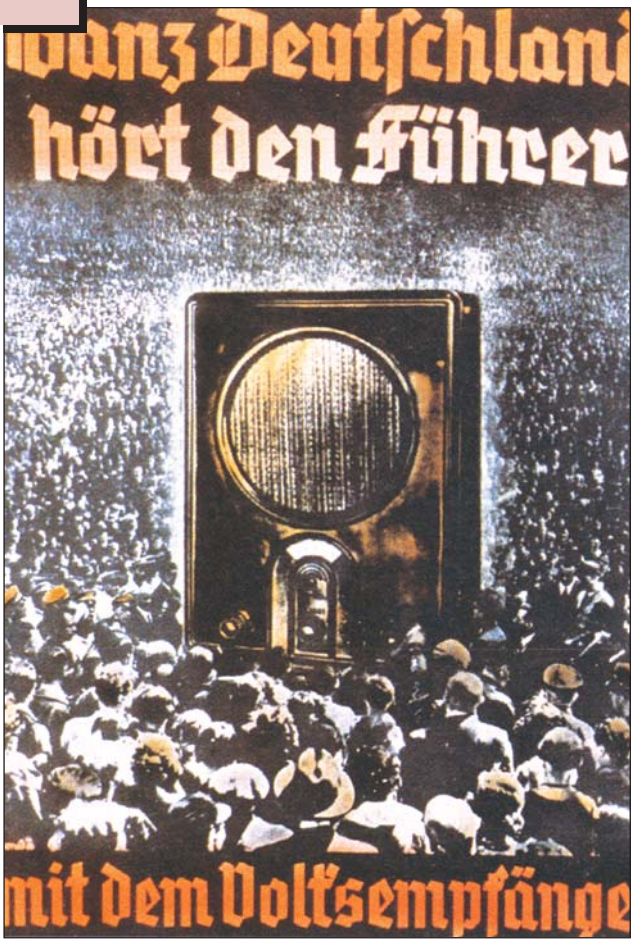

Вся Німеччина слухає фюрера по народному радіо

5. Яка основна думка джерел 218–220? Як ви розумієте вислів «державна монополія на пропаганду»? Якими були, на вашу думку, завдання та функції Міністерства пропаганди у гітлерівській Німеччині?

221 Погляд очевидця

У залі для глядачів Сталін, або Записки Шум'яцького*

Мій запис бесіди з Й.В.** на перегляді фільму 13.VII з 21 години до 1 год ночі на 14.VII.1934 р.

(Були присутні: тт. Молотов, Ворошилов, Куйбишев, Каганович Л.М., Жданов, Орджонікідзе та Єнукідзе).

Звертаючись до мене, Й.В. заявив: «Ми вирішили вам допомогти. Найближчим часом викличемо вас, потрібних вам працівників, і ви нам скажете, що вам потрібно, щоб роботу, якою ви керуєте, розгорнути ще більше і рухати її по-справжньому. Вкажіть, які потрібні засоби, імпорт, які нові заводи необхідно побудувати, що дати вам з устаткування, автотранспорту. У вас заводи є. Ні, вам потрібно побу-

**Шум'яцький Б.З.* (1886–1938), з листопада 1930 р. – голова Всесоюзного кінофотооб'єднання, з 1933 р. – Головного управління кінофотопромисловості при РНК СРСР, з 1936 р. – заступник голови Всесоюзного комітету у справах мистецтв при РНК СРСР. 1935 р. нагороджений орденом Леніна.

***Й.В.* – Йосиф Віссаріонович.

дувати свої великі заводи і обладнати найновітнішою технікою. Разом із заводами апаратури вам необхідно швидко і добре будувати великі заводи плівки й інших предметів кіно і фото, що для них необхідні, та й з поліграфією, виданнями, пресою. Ми вам допоможемо в цьому. Потрібні будуть засоби, устаткування, імпорт, папір – дамо. Дайте ваші обґрунтовані пропозиції, продумайте, кого запросити на цю доповідь і для підготовки питання».

14.VII.34.

РДАСПІ. – Ф. 558. – Оп. 11. – Д. 828. – Л. 46–50. http://www.idf.ru/15/4/shtml

222 Газетне повідомлення

Перша міжнародна музична нарада

У Москві відбулася перша міжнародна музична нарада. На нараді були присутні представники СРСР, США, Франції, Німеччини, Японії, Голландії, Угорщини, Австрії, Бельгії, Мексики, Литви.

На нараді заслухали доповідь представника союзу радянських композиторів тов. Городинського – «Музичний фронт СРСР», тов. Шаргородського – «Організаційні завдання міжнародного революційного руху», інформаційну доповідь представника робітничої музичної ліги та повідомлення делегатів різних країн.

Резолюція, прийнята нарадою, передбачає організацію міжнародного музичного дня пропаганди революційної музики, видання міжнародного музичного бюлетеня й антології, до якої ввійдуть революційні твори всіх часів і народів, а також сучасні пісні.

Правда. – 20 ноября 1932 г.

223 Погляд дослідника

На сталінський лист у *Пролетарську революцію* – уперше – негайно відгукнулися всі галузі радянського життя. Журнал *Пролетарська музика* (січень 1932) присвячує йому передову під заголовком: «Наші завдання на музичному фронті», а передова журналу *За радянський облік* (лютий 1932) називається: «За більшовицьку пильність на бухгалтерському фронті», *Журнал невропатології і психіатрії* (лютий 1932) публікує статтю «За більшовицький наступ на фронті психоневрології». Сталінський лист вивчають історики і філософи, а також економісти, природники і техніки. Максим Горький приєднує свій голос до загального хору, заявляючи: «Нам необхідно знати все, що було в минулому, але не так, як про це вже розповідали, а так, як усе це висвітлюється вченням Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна». Від Горького до працівників «бухгалтерського фронту» всі реагують – привселюдно – однаково й усі говорять про це – однаково…

Нарком юстиції, прославлений обвинувач і аматор шахової гри Криленко заявляє в 1932 р.: «Ми повинні раз і назавжди покінчити з нейтралітетом шахів. Ми повинні раз і назавжди засудити формулу «шахи для шахів», як формулу «мистецтво для мистецтва». Ми повинні організувати ударні бригади шахістів і почати негайно виконувати п'ятирічний план по шахах». «П'ятирічний план по шахах» був невинною грою порівняно з «антирелігійною п'ятирічкою», оголошеною 15 травня 1932 р.

Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. – С. 257, 259.

6. Чому, на ваш погляд, таку увагу радянське керівництво приділяє кіно та музиці (джерела 221, 222)?
7. Проаналізуйте, які журнали та з якими статтями помістили відгуки на лист Сталіна про… (джерело 223).
8. Як ви розумієте, що таке «п'ятирічка по шахах»?
9. Як співвідносяться між собою джерела 218 і 223? Що може здивувати у цих джерелах сучасну людину? А вас? Чому?

45.2. Монументалізм

224

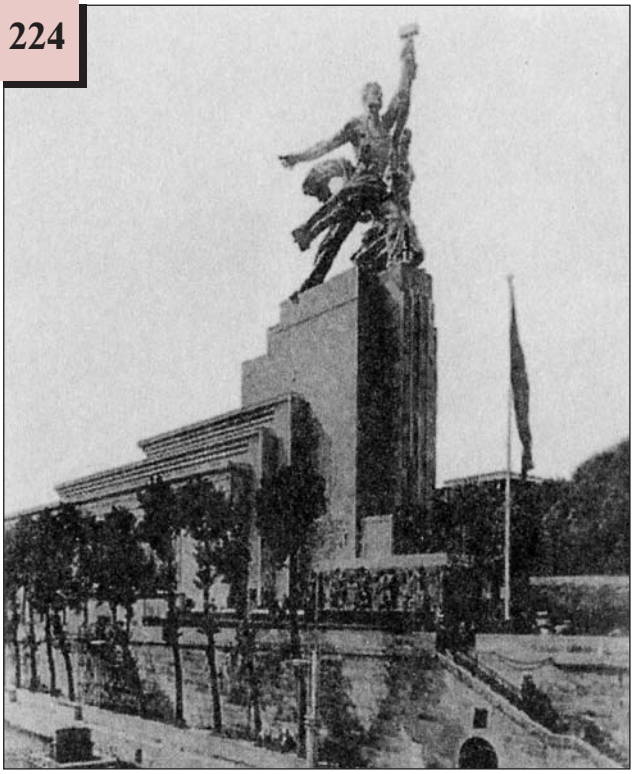

Фото радянського павільйону на Всесвітній виставці у *Парижі, 1937 р.*

225 Погляд дослідника

Павільйон СРСР було задумано як синтез мистецтв. Його автор Б. Йофан спроектував будівлю у вигляді витягнутого зі сходу на захід 160-метрового блоку, увінчаного із західного боку вежею висотою у восьмиповерховий дім. Її східчасті 35-метрові пілястри підкреслювали спрямованість угору всієї споруди. Вежа, що увінчала будинок, одночасно служила п'єдесталом для гігантської скульптурної групи в 1/3 її висоти – «Робітника і колгоспниці» Мухіної. У спеціально випущеній брошурі автори її писали про ідею радянського павільйону: «Немає ніякого сумніву в тому, що першою, найважливішою ознакою паризького павільйону, як витвору архітектури, є образна насиченість цього судження, його ідейна повноцінність».

Общественные науки. – М., 1990. – С. 159.

226

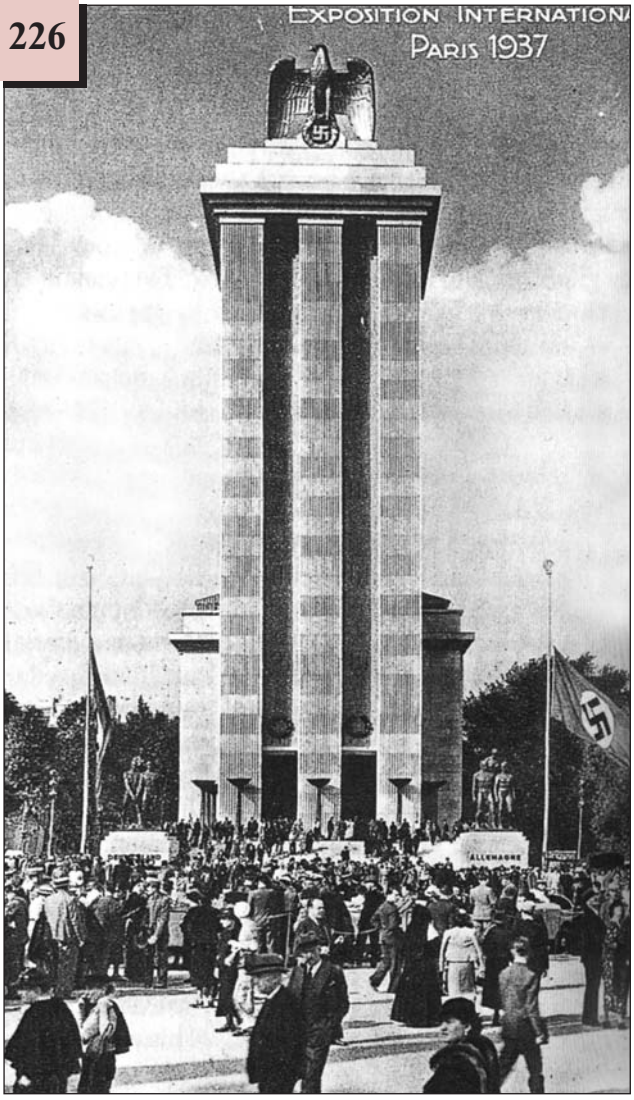

Німецький павільйон. *Париж, 1937 р.*

227 Погляд дослідника

Прямо навпроти 160-метровий блок німецького павільйону завершувався такою самою вежею, спрямованою вгору, увінчаною орлом зі свастикою – символом нацистської держави. Цей павільйон був найдорожчим на виставці: понад тисяча вагонів везли з Берліна в Париж 10 тис. тонн матеріалу, тому що павільйон мав залишатися «шматком священної німецької землі» і тому був зведений «винятково з німецького заліза і каменю».

Общественные науки. – С. 159.

228 Погляд очевидця

З мемуарів А. Шпеєра, автора німецького комплексу на виставці в Парижі

Коли в Парижі я оглядав це місце, мені вдалося пробратися в приміщення, де зберігалися в таємниці проекти радянського павільйону. Дві скульптурні фігури ростом у 33 фути, поставлені на високий п'єдестал, тріумфально прямували у напрямку німецького павільйону. Тому я спроектував будівлю у вигляді кубічного масиву, також піднесеного вгору могутніми пілястрами, який мав стримувати це напирання, й одночасно з карнизу моєї башти орел зі свастикою в кігтях дивився зверху на ці російські скульптури... За завдання я одержав золоту медаль; таку саму медаль одержали й мої радянські колеги.

Цит. за: Общественные науки. – С. 163.

229

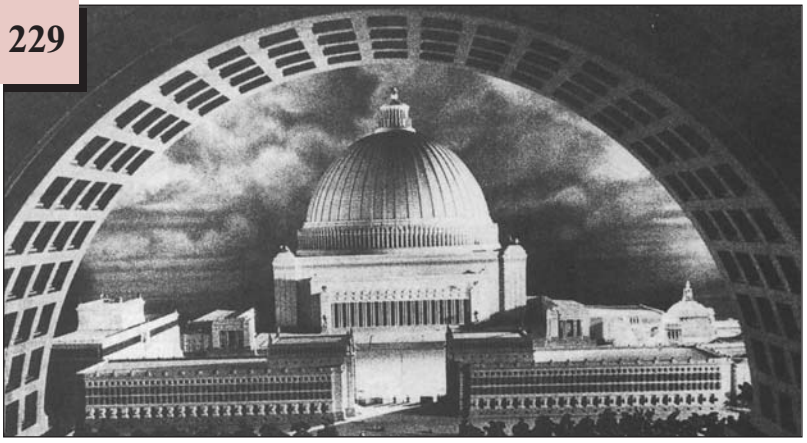

Народний дім. Проект реконструкції Берліна; передбачав висоту будинку 300 м, а діаметр купола 250 м.

230

231

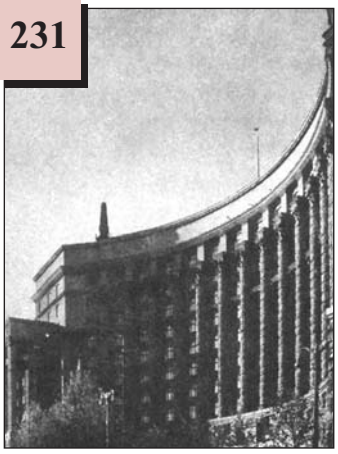

Ліворуч: Проект будинку для засідань з'їздів Рад у Москві. «Найбільшою спорудою соціалістичної Москви і всього світу буде Палац Рад. Сама будівля є п'єдесталом висотою в 316 м для грандіозної фігури Володимира Ілліча Леніна в 100 м» (Сталінський проект реконструкції Москви).

Праворуч: Кабмін у Києві. Зразок важкої «героїчної» архітектури – будинок уряду УРСР, що починався як будинок НКВС УРСР

10. Розгляньте джерела 224–227. Організатори Паризької міжнародної виставки, розміщуючи радянські і німецькі павільйони навпроти один одного, сподівалися в різкому протиставленні підкреслити контраст між двома ворогуючими системами. Як ви думаєте, чи вдалося це їм? Поясніть.
11. Як узгоджуються ваші висновки з думкою А. Шпеєра (джерело 228)? Що вас здивувало у мемуарах німецького архітектора?
12. Що спільного у джерелах 229 та 230? Яку мету, на вашу думку, переслідувало будівництво таких грандіозних споруд? Як ви думаєте, чому ці будівлі залишилися тільки як проекти?
13. Подібні споруди (джерело 231) почали будувати в Києві після 1934 р., коли місто стало столицею Радянської України. Поясніть, який між цим зв'язок.

45.3. «Олюднення»

232 Погляд дослідника

1935 рік, рік рішучого наступу на партію, був роком «повороту до людини». «Людина найцінніший капітал», «кадри вирішують усе» – гасла сьогодення. Це справжній «соціалізм із людським обличчям». Однак це обличчя Сталіна. У зв'язку з «поворотом» Сталін «олюднюється». До стандартних епітетів, що супроводжують його ім'я: мудрий, геніальний, сталевий, залізний; додаються: «дорогий», «рідний», «обожнюваний», «чуйний», «великий людинолюб».

Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. – С. 273.

233

Гітлер і діти

234

З 1935 р. Сталін – найкращий друг дітей: газети друкують фото найлюднішого з людей з дочкою Світланою, потім з іншими дівчатками, які дарують йому квіти. Особливою популярністю користується фото Сталіна з чорноокою вилицюватою дівчинкою Гелі Маркізовою, зроблене 27 січня 1936 р. в Кремлі на «прийомі трудящих Бурят-Монгольської АРСР. Плакат ще довго радував радянських громадян, хоча батько Гелі був розстріляний як «ворог народу», а матір заарештували і потім вона покінчила життя самогубством.

235

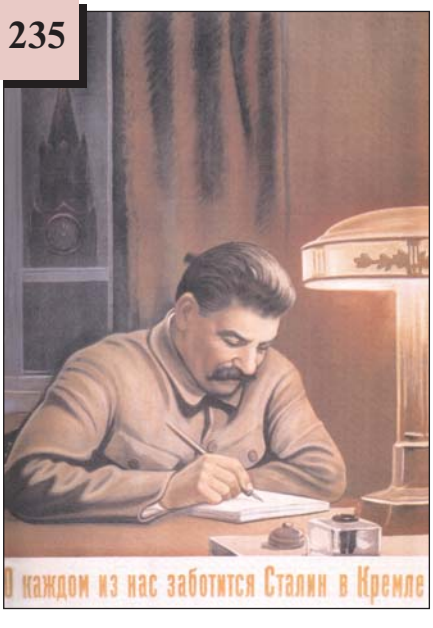

Радянський плакат. Напис на плакаті: «Про кожного з нас турбується Сталін у Кремлі»

236 Погляд сучасника

Фюрер, який вдень і вночі думає про народ та його щастя

Всю ніч не гасне світло у вікні…
А ми спимо спокійно, без турбот.
І в роздумах за нас, за весь народ
Знайдеш ти рішення – вінець
важкій роботі.

Цит. за: Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 375. (переклад з рос. авторів).

237 Радянський плакат

«Потяг комунізму»

238 Погляд очевидця

Американський кореспондент Юджин Лайонс, прогулюючись Москвою 7 листопада 1933 р., полічив кількість портретів Леніна і Сталіна у вітринах будинків на вул. Горького. Рахунок був 103:58 на користь Сталіна. Велику популярність здобуває чотириголовий портрет: чотири профілі – Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, – які дивляться у майбутнє…

Геббельс вважав цей портрет чудовою пропагандистською знахідкою і негайно виготовив подібний німецький, із профілями Фрідріха II, Бісмарка, П. Гінденбурга, Гітлера. Вони також упевнено дивилися в майбутнє.

Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. – С. 250.

239 Німецький плакат

«Що король завоював, князь воєдино зібрав, фельдмаршал захистив, солдат врятував і відновив».

14. Як ви думаєте, чому саме середина 1930-х рр. стала часом «обернення до людини» (джерело 232)? Як, на вашу думку, розуміли у цей час вираз «кадри вирішують усе»? А як ви його розумієте?
15. Як джерела 232–237 розкривають поняття «олюднення»? Як ви думаєте, чому і в Німеччині, і в СРСР з'являються фото, подібні до джерел 233 і 234?
16. Хто зображений на плакатах 237–238? З якою метою використовувалися зображення історичних діячів попередніх епох?
17. Джерело 238 пояснює появу плаката 239 завдяки прямому запозиченню «пропагандистської знахідки». Як ви думаєте, чи схожість сюжетів 233–234, 235–236 є також свідомо передбаченою, чи ні? Поясніть свою думку.

45.4. Висновки

240 Газетне повідомлення

Зі статті «Вирок суду – голос народу»

Завершено процес антирадянського троцькістського центру. Військова Колегія Верховного суду СРСР винесла сімнадцяти підсудним троцькістським шпигунам, диверсантам та вбивцям тричі заслужений ними вирок відповідно до ступеня вини кожного з них перед радянським народом. Вони зрадили батьківщині. А за Конституцією СРСР немає найтяжчого злочину, як державна зрада...

От і настав час помсти підлим із підлих за всі їхні криваві злочини проти народів радянської землі: за зраду батьківщині та провокацію війни проти народів СРСР, за надзраду і віроломство.

Чим більше зростали і збільшувалися перемоги соціалізму в СРСР, тим злішими і шаленішими ставали троцькістські пси контрреволюції. На процесі, що завершився, всьому світу постали не тільки пропащі троцькістські шпигуни, шкідники та вбивці, а й постав живий труп троцькізму, з якого зірвали весь одяг і маски, за котрим не може бути нічого, крім огидних покидьків людських, окрім найбільш розгнузданих німецьких та японських паліїв війни.

Правда. – 30 января 1937 г.

241а Погляд дослідника

Високомовний стиль радянської преси є відображенням офіційного уявлення, що радянська людина – найважливіша та найбільша на землі людина, яка проживає в наймогутнішій та найпрекраснішій у світі країні. Тому про неї не можна сказати, що вона їде на верблюді – верблюд звучить надто грубо й смішно: вона має їхати на «кораблі пустелі». А якщо вона пливе пароплавом, то пароплав уже називається «лайнером»... Мова покликана показати ворога чи взагалі людину іншого способу життя, іншого напряму думок у найчорнішому світі.

Слова-ярлики стали надзвичайно розповсюдженими в радянській мові. Лідери західних держав і партій – «акули капіталізму», «агенти імперіалізму», «фашисти» (хоча йдеться просто про незгодних з радянською політикою), «махрові реакціонери», «зрадники робітничого класу».

Синявский А.Д. Основы советской цивилизации. – С. 295–297.

241б

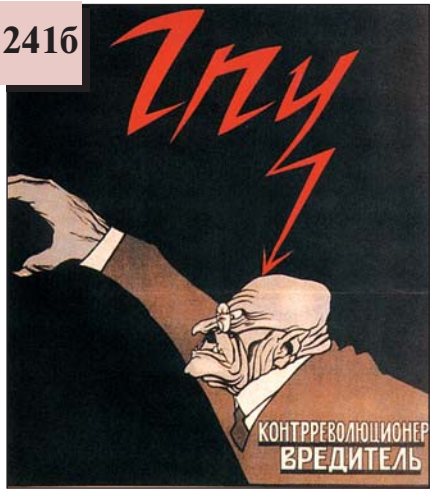

Радянський плакат «Революційна блискавка». *1934 р.*

?

18. Яке почуття, враження створює текст з газети «Правда» (джерело 240) та плакат 241б? Завдяки чому? Спробуйте замінити емоційно забарвлені слова нейтральними. Чи змінився зміст документа? Чому газета «Правда» користується саме такою мовою?
19. Яку роль виконувала мова у радянському суспільстві? (джерела 240–241а)?
20. Проаналізуйте декілька сучасних газет з точки зору мови, яку вони використовують. Що спільного чи відмінного ви побачили? Прокоментуйте.
21. Чи зустрічаєтеся ви з описаними у параграфі прийомами пропаганди? Де, у зв'язку з якими суспільними подіями чи явищами? Деякі сучасні дослідники називають пропаганду одним з найсуттєвіших методів маніпуляції свідомістю. Як ви це розумієте?

§ 46. ГЕРОЇЧНІ МІФИ

1. Пригадайте суспільні міфи, що побутували у радянському суспільстві (§ 45).
2. Ознайомтеся із двома підбірками документів про офіційних радянських героїв: 1) Павлика Морозова (джерела 242–249); 2) Олексія Стаханова (250–256).
3. Напишіть есе на тему «Радянські герої: міфи та реальність». Обговоріть план есе в класі. Зверніть увагу на слова популярної радянської пісні з відомого фільму 1934 р. «Веселі хлопці»: «Коли країна накаже бути героєм, у нас героєм стає кожний».
Деякі дослідники вважають, що «система потребувала героїв, адже через їхній подвиг вона возвеличувала себе». Як ви розумієте ці висловлювання?
4. Як ви вважаєте, чи були подібні міфи в інших країнах? Поясніть свою думку.

242 Газетне повідомлення

Звіряче вбивство двох піонерів

У селі Герасимівці, Тавдинського району на Уралі, зграя куркулів убила двох піонерів братів Морозових: Павла 14 років і Федора 9 років.

Убивство піонерів здійснено на ґрунті класової помсти. Активісти піонери Павло і Федір розкрили і викрили куркульську зграю, яка проводила в сільраді шкідницьку роботу, спрямовану на зрив усіх заходів, що здійснювала партія і радянська влада. Їх навіть не зупинило те, що вони викрили контрреволюційну діяльність свого батька, голови ради.

Куркулі всіляко залякували піонерів Морозових. Павла вони змушували вийти з піонерорганізації, загрожуючи йому вбивством.

Однак Морозови у відповідь на це стали ще упертіше викривати всі витівки куркулів.

Тоді куркульська зграя виконала свої погрози. 3 вересня, коли піонери Морозови поверталися вранці додому з лісу, їх зустріли куркулі і вбили. Павлові нанесли 9 ножових ран у груди, а Федорові – 3.

Дев'ятьох убивць-куркулів затримано й у найближчі дні почнеться показовий процес...

Пионерская правда. – 2 октября 1932 г.

Куркулі на лаві підсудних.
Суд над убивцями Павлика Морозова

Тавда, 25. Сьогодні в Тавді у клубі ім. Сталіна розпочався суд над убивцями піонера Морозова та його брата. На лаві підсудних – 5 чоловік: Морозов Сергій – дід Павлика, Морозова Ксенія – бабуся, Морозов Данило – двоюрідний брат та куркулі Кулуканов і Симін.

До початку суду відбулася небувала досі демонстрація піонерів та школярів. У ній взяло участь близько тисячі дітей. У гаслах та виступах на мітингу піонери заявили: «Наша відповідь куркулям – 100-відсоткова успішність»...

Пионерская правда. – 27 ноября 1932 г.

Ніякої пощади класовому ворогу

Суд виніс вирок – розстріляти: куркуля Кулуканова – організатора та натхненника вбивства. Морозова Сергія – діда Павлика, Морозова Данила – двоюрідного брата Павлика – безпосередніх убивць та Морозову Ксенію – бабусю Павлика – співучасницю вбивства.

Пионерская правда. – 5 декабря 1932 г.

243 Погляд дослідника

В сім'ї Морозових це був банальний побутовий конфлікт між подружжям. Батько, Трохим Морозов, пішов із сім'ї. Мати, прагнучи повернути батька в сім'ю, покарати його, підштовхнула сина зрадити батька. Красномовними є свідчення вчительки З. Кабіної: «Якби Трохим не пішов із сім'ї, не було б доносу, ні вбивства, і героїзму Павлика нізвідки взятися...»

Механізм міфотворчості цілеспрямовано перетворив учасників сімейної драми в політичних противників: одного – в посібника куркулів, а іншого – в піонера, що стояв на стороні інтересів нової революційної влади.

Цей сюжет одразу ж з'явився у всіх шкільних підручниках, масі пропагандистських видань, посібниках із виховної роботи для вчителів. А насправді, ні Трохим Морозов не був куркулем (він був головою сільради), ні Павлик Морозов не був піонером. Не було й самого факту викриття саме Павликом Морозовим «злочину батька». На суді, де звинувачували Т. Морозова у фальсифікації довідок (а ці довідки дозволяли репресованим «куркулям» повертатися у рідні місця), показання проти нього давала його дружина. Суддя ж логічно зупинив Павлика Морозова: «Ти маленький, посиди поки що». Факти свідчать, що ніяких піонерів, ніякого піонерського загону в селі в той час не було. Він був утворений значно пізніше приїжджими представниками обкому комсомолу. Не був Павлик Морозов не тільки піонером, а й навіть школярем у звичному розумінні. В першому класі він вчився у 13-річному віці. Ледве навчився читати. Був слабкий, хворів, у розумовому відношенні недорозвинутий.

Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. – К., 2000. – С. 201–202.

244 Погляд дослідника

Павлик Морозов, легендарний піонер, що доніс владі на свого батька, який нібито ховав зерно, і потім був убитий озлобленими родичами, також входив у 1937 р. до списку героїв радянської молоді. Для багатьох молодих людей 1930-х рр. він був справжнім героєм, який символізував юну відвагу, готовність до самопожертви і протест проти несправедливої влади – чи то була влада батьків чи інших дорослих.

У п'єсі «Донощик», яку написано в середині 1930-х рр. для Московського дитячого театру Наталії Сац, розвивалася та сама тема. Моральна ідея «Донощика», судячи з рецензій на постановку Дитячого театру, була такою ж, що й в американському фільмі «У порту», який знято десять років по тому, в якому герой приймає болісне рішення – донести на банду, яка господарювала в доках (серед них і на своїх родичів та друзів). В обох випадках донос представлено важким, навіть героїчним вчинком, тому що донести – означає діяти в ім'я широкого й абстрактного поняття суспільного блага.

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 99.

245 Погляд сучасника

З поеми В. Вітковського «Павло Морозов», видрукуваної в № 12 журналу «Червоний шлях» за 1935 р.

Фрагмент виступу літературного Павлика на суді над батьком:

...Ще й кажуть: батько він мені!
Ще й кажуть: рідна кров!
Не смійте!
Ворожу тінь його з ланів
Гарячим виром праці змийте!
О, скільки сили і краси!
Нове життя збуяє виром...
І фінал:
Від всіх просив
Старий чабан:
– Читайте вирок!

«Поставити пам'ятник герою-піонерові Павлу Морозову, який був забитий родичами своїми за те, що, зрозумівши шкідницьку діяльність рідних по крові, він віддав перевагу інтересам трудового народу перед родинністю».

Максим Горький. Епіграф до поеми.

Цит. за: Дзюба І. Пастка. – С. 103.

246

Дайте назву цьому фото

247

Скульптура Павлика Морозова

248 Погляд сучасника

2 березня один з учнів неповної середньої школи с. Дягови Менського району доніс на перерві комсоргу Дзюндику, що в грудні минулого року цеглину в вікно учителеві Ілляшу (винуватця тоді не знайшли) пожбурив Максименко Левко. Комсорг одразу побіг до директора Дзюби. Оскільки навчання проводилося в другу зміну, розбірку почали десь о 8-й вечора. Викликали батька, також голову сільради Бурка. Левкові сказали: «Терорист? Мабуть, хотів убити директора і комсорга? Матеріал передаємо в НКВС, сидітимеш два роки». Батько тут же сіпнув сина за вухо, дав ляпаса і наказав зачекати його в коридорі. Коли син вийшов, взявся слізно благати: вибачте на перший раз, він більше не буде, я вам підписку дам, тільки не передавайте в НКВС. Ті твердо стояли на своєму, вже й акта склали. 14-річний Левко, знаючи, що тепер і батькам буде лихо, вийшов до шкільної вбиральні і там накинув собі на шию зашморг. Знайшли його тільки вранці, бо думали, що десь ховається. По селу пішов гомін: хлопець не винуватий, його просто зацькували, бо в сім'ї його виховували правильно – не били, дисципліну він не порушував, поводився добре, не ледарював, мріяв працювати вагарем, влітку заробив 50 трудоднів.

Шкварчук В. На казарменому становищі. – С. 120–121.

249 Газетне повідомлення

Лист матері

Я маю дві дочки – Міну та Олену. Старша, Міна, піонерка, учениця 4-го класу, нечемно поводиться вдома. Вона постійно ображає маленьку Оленочку і не слухає батьків.

Вони мають окрему кімнату, окремі ліжка і навіть окремі столи; вони мають багато книжок, багато іграшок. Я і чоловік нічого в дитинстві не мали. Але Міна це не цінує. Вона говорить мені грубощі й нічим не допомагає. Навіть своє ліжко не прибирає. Підмести підлогу у своїй кімнаті – і то їй лінь. Взуття своє вона ніколи не чистить, за одягом не стежить; у неї відірвалися майже всі ґудзики на пальті, однак вона їх не пришиває.

Прийшовши додому після роботи, я готую їжу, прибираю квартиру, лагоджу дитячу білизну. Мені, нарешті, й почитати хочеться, і на політзаняття піти. Однак Міна відмовляється мені допомогти. Вона навіть лінується намазати для себе масло на хліб, або відрізати шматочок ковбаси, чи налити стакан чаю.

Я впевнена, що в нашій країні є дуже багато гарних дітей, які допомагають своїм матерям. Я хотіла б, щоб такі діти написали, як вони допомагають своїм матерям.

Троп А.В. Город Большое Запорожье.

Пионерская правда. – 3 декабря 1937 г.

250 Погляд очевидця

З інтерв'ю з В.О. Стахановою – дочкою легендарного шахтаря

Знаменитий стахановський рекорд з'явився з ініціативи парторга шахти Костянтина Петрова. З початку 1935 р. шахта «Центральна-Ірміна», що досі була в передовиках, «зашкутильгала на обидві ноги». З тресту погрожували зробити оргвисновки. У міськкомі дивувалися: «Що ж ви, хлопці, у боргах, почин би який придумали...»

У серпні 35-го парторг шахти запропонував забійнику Олексію Стаханову відзначити свято Міжнародного юнацького дня виробничим рекордом.

– *Чому на роль передовика-героя було вибрано саме Олексія?*

– Один був людиною похилого віку, другий – добре працював, але так само добре й випивав, третій був недостатньо охайним у побуті, четвертий – політично неграмотним... Ідеально за всіма параметрами підійшли батько і Мирон Дюканов. Обоє були ініціативними, молодими, статними, мали відповідну біографію: росіяни, із селян.

Однак усе вирішила бесіда парторга з кандидатами віч-на-віч. Вихідного дня, 30 серпня, о 10 годині вечора гірники спустилися в шахту. Внизу на них уже чекали начальник ділянки і редактор шахтної багатотиражки. Стаханов самотужки рубав вугілля відбійним молотком, який у ті роки здавався чудом технічного прогресу. За ним, щоб уникнути обвалу, зміцнювали сосновими колодами звід шахти двоє робітників-кріпильників, парторг Петров особисто підсвічував лампою вибій. Унизу, на штреку, чергували коногони, що, за спогадами очевидців, одержали авансом по пляшці горілки. За зміну – 5 годин 45 хвилин – Олексій нарубав 102 тонни вугілля при нормі 7 тонн.

– Батько ніколи не приховував, що в лаві в ніч з 30 на 31 серпня з ним були кріпильники Тихін Борисенко та Гаврило Щоголев, – говорить Віолетта Олексіївна. – Я вважаю, що просто вперше розумно організували працю.

– *Створення культу стахановців не обурювало інших?*

– Вистачало і заздрісників, і саботажників. Тим більше, що незабаром на всіх шахтах були виробітки. При цьому зарплата шахтарів залишалася колишньою.

Проте на Олексія Григоровича продовжував литися золотий дощ*. Здійснилася його заповітна мрія: за встановлений рекорд йому виділили бричку з кучером.

Через багато років письменник Олександр Авдієнко так згадував свою першу зустріч з героєм-передовиком:

– Дорогі гості, – говорить Стаханов, – ласкаво просимо до хати! Моя вона тепер, призначалася головному інженеру, а господарем став забійник Альошка Стаханов... Входимо в дім, який цілком забитий речами, все новеньке, ще не до кінця розпаковане...

– Бачили?! – сміється Стаханов. – Добро ювілейне. З усіх кінців Донбасу подарунки шлють. Як відмовити людям?

В Олексія Григоровича з'явилися гроші – одержував він до 1600 карбованців – і всілякі пільги. У 1936 р. Стаханова прийняли в партію без проходження кандидатського стажу.

«МК в Украине». – 6–13 августа 2003 г.

251 Офіційний документ

З постанови парткому шахти «Центральна-Ірміна» від 31 серпня 1935 р.:

Ухвалили одноголосно:

2) Видати тов. Стаханову премію в розмірі місячного окладу.

3) До 3 вересня надати йому квартиру з числа квартир технічного персоналу, установити в ній телефон.

4) За рахунок шахти обладнати квартиру всім необхідним і м'якими меблями...

8) Оголосити змагання між забійниками на кращого майстра відбійного молотка.

9) а) не пізніше 2 вересня всім ділянкам узагальнити досвід і встановлений рекорд... б) розгорнути змагання на кращого забійника.

10) Вважаємо за необхідне заздалегідь попередити всіх тих, хто спробує звести наклеп на тов. Стаханова і його рекорд як випадковість і вигадку, що парткомом вони будуть вважатися найлютішими ворогами, котрі виступають проти кращих людей шахти, нашої країни...

Правда. – 26 июля 1987 г.

---

* У середньому шахтар-стахановець заробляв понад 1600 крб., а рядовий шахтар – 400–500 крб. Середній заробіток у промисловості не перевищував 170 крб. (багато хто заробляв 100–120 крб.), а робітник, який допомагав і котрого зараховували до стахановців, одержував 400 крб.

252 Погляд дослідника

Стахановські досягнення протрималися всього три дні, потім їх перевершили інші забійники. Кількість стахановців зростала не лише у вугільній промисловості. Сенсаційне повідомлення в пресі вразило людей і надихнуло тисячі робітників і колгоспників. Механізм спрацював.

Коваль А. Бусигін став швидше кувати деталі, машиніст П. Кривоніс – водити потяги, металург М. Мазай – варити сталь, взуттьовик Н. Сметанін – шити взуття, ткалі Євдокія та Марія Виноградови – обслуговувати верстати, скрізь, на всіх рівнях насаджувалися культи і культики. У колгоспах і радгоспах з'явилися свої рекордсмени.

В ударників праці складалася особлива психологія. Вони усвідомлювали значимість своїх трудових зусиль, особливе, героїчне ставлення до праці. Ударники не просто стояли біля верстата чи працювали в полі, вони вважали кожен свій крок певним революційним вчинком.

Жарова Л.Н., Мишина И.А. История Отечества. – С. 372.

253

В основному це були вихідці із села, здебільшого малокультурні, з низьким рівнем освіти. Як правило, вони нещодавно прийшли на виробництво. Типовим для цього середовища був підсобний робітник середньої кваліфікації. Це були люди з розвинутою мускулатурою, часто спортсмени. Вони не мали таких неодмінних досі для кар'єри «пролетарського походження» та «заслуг у комуністичному русі». Нерідко це були представники маргінальних соціальних груп, що зазнали дискримінації, зокрема, позбавлені будь-яких привілеїв. Серед них були колишні середняки, члени куркульських родин, віруючі, у недавньому минулому люди, що знехтували законом, безпритульні, представники національних меншин. Вони, як правило, були молоді. Переважна більшість стахановців не перебувала в Комуністичній партії. Їхня політизованість не відрізнялася глибиною, а політична свідомість зводилася до афектованої віри в Сталіна як вождя.

Майер Р. О чудесах и чудовищах. Стахановское движение и сталинизм // Отечественная история. – 1993. – № 3. – С. 61.

254 Мовою плаката

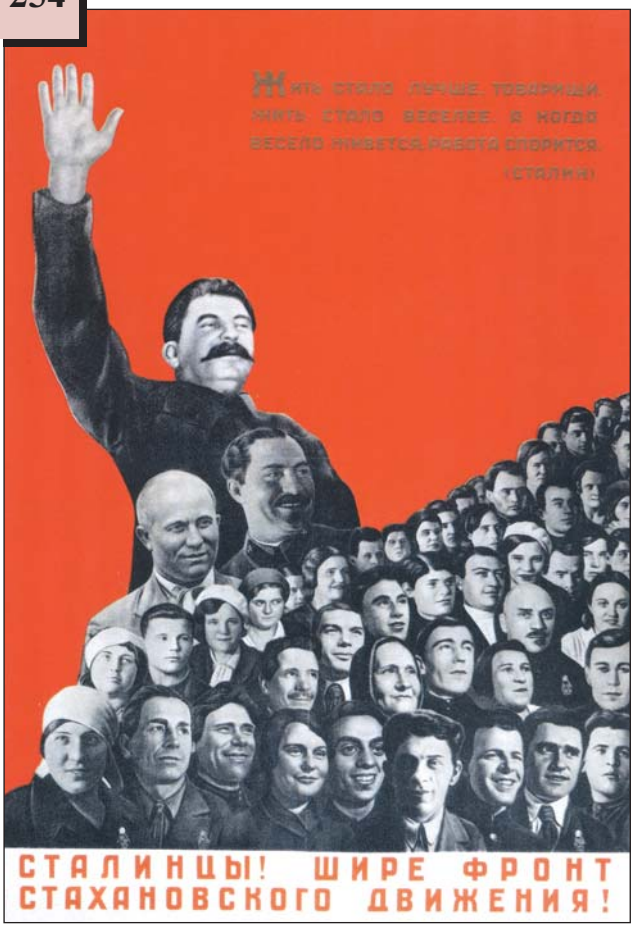

Радянський плакат 1930-х рр. «Сталінці! Ширше фронт стахановського руху!»

255 Погляд учасника подій

З виступу на комсомольському форумі знаменитої стахановки-буряківниці Марії Демченко

Ми всі свою роботу побудували за стахановським методом, по-сталінськи. Усе, чого ми домоглися, доводить те, що ми зрозуміли, як треба працювати... партія вчить нас працювати по-сталінськи.

Товариш Сталін піклується про нас як рідний батько; ми його палко і сильно любимо.

Ми його любимо за те, що він нас вчить, як жити, він нас вчить працювати по-стахановськи, відкриває перед нами широку дорогу, захищає нас від ворогів.

Жарова Л.Н., Мишина И.А. История Отечества. – С. 372.

256

Святковий обід ударників заводу ім. Петровського. *Дніпропетровськ, 1936 р.*

§ 47. ТВОРЕННЯ НОВОЇ ЛЮДИНИ

257 Офіційний документ

З висловлювань А. Гітлера

У кого в руках молодь, у того в руках і майбутнє. Я розпочинаю з молоді. Ми, ті, хто старі, – відпрацьований матеріал. Ми прогнили до самих кісток. Але моя чудова молодь! Чи є де-небудь у світі ще така прекрасна молодь? Погляньте на цих юнаків і підлітків! Який матеріал! З ними я зможу створити новий світ!

Це – героїчне покоління молоді, з якої вийде творець, людина-бог... Усяка освіта в національній державі має бути спрямована передусім не на те, щоб набивати учня нікчемними знаннями, а на створення здорового тіла... Мозок молоді не повинен заповнюватися науковими знаннями... Нова молодь, подібно до тієї, що була в давній Спарті, має бути мужньою та сильною. Ідеальна держава повинна базуватися на двох основних освітніх ідеях. По-перше, треба запалити вогонь у серці молоді і впровадити в її розум поняття раси. По-друге, німецька молодь має бути готовою до війни, навченою або перемогти, або вмерти. Кінцева мета освіти – сформувати громадян, які усвідомлюватимуть славу країни й будуть фанатично віддані національній ідеї.

Цит. за: Энциклопедия Третьего рейха. http://www.fact400ru./mif/reich/index128.htm

258 Погляд дослідника

Фашисти домагалися «єдності політичної віри всіх індивідів»: «Хто не думає і не вірить, як думають і вірять відповідно до фашистської думки і віри, той ставить себе поза державою». Це досягалося різноманітними засобами, насамперед включенням людини в одну з численних фашистських організацій. Під контролем фашистської партії (кількість членів – 2 млн чоловік) працювала безліч організацій, що охоплювала понад 10 млн італійців, і це без профспілок! Фактично кожен другий опинявся під жорстким контролем. Діти від 8 до 18 років об'єднувалися в масову організацію «Баліла» (сюди входили навіть «Маленькі та юні італійки»), «Молоді фашисти» до 21 року, потім армія і міліція національної безпеки. Головним гаслом було: «Вірити, коритися, боротися!»

Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 372.

259 Погляд дослідника

Із самого раннього дитинства німці підпадали під опіку держави: підлітки 10–14 років вступали в «Юнгфольк». Згодом хлопці переходили до «Гітлерюгенд», а дівчата – у «Союз німецьких дівчат». Членами цих союзів

залишалися до 18 років, а потім їх відправляли до трудових таборів: вони будували мости, дороги, прикордонні укріплення. Після таборів – дворічна служба в армії (для хлопців) і чергові союзи (для їхніх подруг). Усі робітники входять до «Німецького трудового фронту», хто зайнятий у сільському господарстві – до «Імперського об'єднання продовольства», для середніх верств існує «Союз німецьких ремісничих палат», для жінок – «Об'єднання німецьких жінок». Ти студент? Перед тобою розкриває двері «Спілка німецьких студентів». Лікарів поглинає «Націонал-соціалістичний союз лікарів», персонал званням нижче – «Імперський союз німецьких медичних сестер». Фрау домогосподарка? Вам прийдеться вступити до союзу «Німецька родина» і т. д.

Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 371.

260 Погляд дослідника

Юні члени італійської «Баліли» («Юні фашисти»). *Рим, Італія.*

261 Погляд очевидця

Hitler with a small boy dressed up as the SA mascot.

Гітлер з маленьким хлопчиком, одягнутим у форму SA.

1. Чому Гітлер протиставляє молодь іншим поколінням німецького суспільства та називає їх відпрацьованим матеріалом (джерело 257)?
2. З якою метою держава брала молодь у свої обійми (джерела 258, 259)? Що могли відчувати юні італійці чи німці, які з певних причин опинилися поза межами вказаних організацій? Прокоментуйте.
3. Проаналізуйте фотографії 260 і 261. Чому діти зображені зі зброєю? Пригадайте візуальні джерела, використані у попередньому матеріалі, на яких присутні діти. З якою метою використовуються такі зображення? У чому зміст та основна думка фотографій 260, 261?
4. Ознайомтеся із наступним документом і спробуйте визначити, як радянська держава вирішувала проблему «нової» молоді (використайте документи, додаткову літературу, інтерв'ю...).

262 Офіційний документ

Зі звернення Всесоюзної наради дружин господарників та інженерно-технічних працівників важкої промисловості

Ми хочемо відповідно до Ваших вказівок дати нашій палко любимій соціалістичній батьківщині сильну, здорову тілом та духом молодь, яка здатна зміцнювати її могутність і самовіддано захищати від будь-яких ворогів.

Жены инженеров. Общественницы тяжелой промышленности. – Б. м., 1937.

263 Офіційний документ

Нові завдання перед суспільствознавчими науками (1931 р.)

1) Дати молоді знання і вміння виробити у себе комуністичні погляди;

2) сформувати вміння правильно осмислювати основні явища сучасного життя, класової боротьби, міжнародного революційного руху;

3) з'ясувати, в чому полягає правильний шлях будівника соціалізму в СРСР; в чому значення диктатури пролетаріату;

4) виховувати інтернаціоналіста, дати пролетарське розуміння національного питання, озброїти учня на вирішальну боротьбу з націоналізмом;

5) виховувати войовничих атеїстів;

6) дати розуміння генеральної лінії партії і необхідності боротьби з ухилами;

7) виховувати уміння і класову свідомість до праці.

Цит. за: Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. – С. 146.

264 Офіційний документ

Моє навчання буде суворим. Ми виб'ємо з них слабкість. Надзвичайно активна, жорстока молодь – от що я залишу після себе. Молодь має бути байдужою до болю. Вона не повинна бути слабкою та проявляти жалість. Я знову хочу побачити в їхніх очах відблиск гордості і незалежності хижого звіра.

Я не буду проводити інтелектуальну підготовку. Знання – це крах для моєї молоді. Я хочу, щоб вони навчалися тільки тому, що дає їм їхня уява. Але одному вони повинні навчитися – самовладанню. Вони навчаться переборювати страх смерті завдяки суворим випробовуванням.

Гитлер А.

Цит. за: Энциклопедия Третьего рейха. http://www.fact400ru./mif/reich/index128.htm

265 Погляд очевидця

Фестиваль у літньому таборі для «Гітлерюгенд»

266 Погляд сучасника

Мамине оповідання

– Любий сину, – каже мати, –
Мусиш добре пам'ятати,
Що три правди є на світі,
Знати їх повинні й діти!

Перша правда: якомога
Пам'ятати все про Бога –
Всюди і на кожнім кроці
Мати Бога все на оці!

Друга правда: чесно жити,
Рідний нарід свій любити!
Рідний нарід і край рідний
Твоєї любові гідний!

Третя правда: працювати,
Своїм ближнім помагати!
Як тим правдам будеш вірний,
Українець ти примірний!

Підгірський О. Як Ромчик став пластуном. – Львів, 1992. – С. 7.

5. Порівняйте джерела 262, 263, 264. Які завдання щодо виховання вони висували? Чому вони такі різні? У чому полягає принципова відмінність між цілями, що висувають джерела 262, 263 та 264? Від чого це залежало?
6. Як співвідносяться джерела 262 і 265? Що ви знаєте про піонерські табори? Покажіть фотографію 265 своїм батькам, не говорячи хто і що зображене, але попросивши описати, що вони бачать та уявляють.
7. Порівняйте настанови виховання у джерелах 257–259, 262–264, 266. Які із задекларованих цілей виховання є привабливішими для вас? Прокоментуйте.

267 Переказ «Як піонер допоміг заарештувати ворога» (з радянського підручника 1938 р.)

«Це було недалеко від кордону. Піонер Петя Сомов збирав у лісі гриби. Раптом він побачив незнайому людину. Дивний незнайомець спочатку почастував Петю цукеркою, а потім запитав про дорогу в місто. Петя здогадався, що це ворог, шпигун. Петя показав йому рукою прямо на заставу. А там були червоноармійці-прикордонники. Шпигун сам прийшов на заставу. Отут його й заарештували».

Вчитель після прочитання пояснює слова: кордон, застава, шпигун, проводить бесіду про те, де Петя зустрів незнайомця. Чому Петя догадався, що це шпигун, як Петя допоміг затримати його. У бесіді необхідно дати оцінку поведінки Петі, відзначити його кмітливість і здогадливість, любов до батьківщини та чесність.

Организация и методы работы в двухкомплексной школе. – М., 1938. – С. 180.

268 З диктанту для учнів середньої школи (1938 р.)

Ця стежка є останньою п'яддю Радянської землі на Далекому Сході... Настає ніч. На ворожому березі оживає прибережний очерет... Фашистські шпигуни, наймані вбивці хижою звірячою ходою крадуться до нас через рубіж. Як слизькі змії, вони намагаються проповзти у випадкові вузькі щілини. Вони йдуть творити свої мерзенні справи: по-звірячому вбивати кращих радянських людей, руйнувати мости, спалювати колгоспні клуні. Однак радянські прикордонники беззавітно віддані батьківщині. Сміливою молодецькою ходою йдуть вони уздовж кордону, пильно стежать за кожним кілометром рубежу нашої неосяжної батьківщини. Чуйні сторожові пошукові собаки – їхні бойові товариші. Не проповзти зухвалому ворогові навіть і у вузьку щілину! Народи Радянського Союзу пишаються роботою доблесних прикордонників. Бути прикордонником – мрія багатьох радянських дітей.

Сборник систематических диктантов для средней школы. – Л., 1938.

269 Офіційний документ

Розклад і розподіл шкільних предметів для середніх шкіл у Німеччині у 30-ті роки XX ст.

Час	8.00–8.45	8.50–9.35	9.40–10.25	10.25–11.00	11.00–12.05	12.10–12.50
Понеділок	Німецька мова (щоденно)	Географія	Расова теорія	Вільний час, фізкультура, спеціальні програми (щоденно)	Домоводство, математика (щоденно)	Расова гігієна, здоров'я (щоденно)
Вівторок		Історія	Расова теорія			
Середа		Співи	Расова теорія			
Четвер		Географія	Ідеологія			
П'ятниця		Історія	Ідеологія			
Субота		Співи	Ідеологія			

http://www.1september.ru/ru/his/2002/43/2.htm

270 Погляд сучасника

Першою книжкою, яку дитина опановує після дитячого садка, був Primer – буквар. На його обкладинці була розміщена карикатура на єврея зі словами: «Не вір лисиці в степу, не вір єврею в його божінні!» Усередині були малюнки солдатів, які марширували, та їхнього табірного життя. Вони супроводжувалися таким текстом:

Той, хто солдатом хоче стати,
той зброю має мати,
її порохом заряджати
і влучно стріляти.

Малята, якщо ви хочете стати новобранцями, зверніть увагу на цю пісеньку.

Энциклопедия Третьего рейха. – http://www.fact400ru./mif/reich/index128.htm

271

Ця гра під назвою «Вижени євреїв» розповсюджувалася в 1930-х рр. у Німеччині як «чудова забава» для дітей та дорослих. На фігурки-фішки були одягнуті такі шапки, які євреї змушені були носити в середні віки; на шапках можна розпізнати антиєврейські карикатури. На одному з написів на ігровому полі зазначено: «Якщо вам вдалося прогнати шістьох євреїв, ви здобули чисту перемогу».

Брухвельд С., Левин А. Передайте об этом детям вашим. История Холокоста в Европе. 1933–1945. – М., 2001. – С. 9.

8. Звідки взяті тексти у джерелах 267, 268, 270? Зверніть увагу на мову диктантів для радянських школярів 1930-х рр. та на зміст німецького букваря.
9. Ознайомтеся із розкладом уроків (джерело 269). Чому так мало предметів? Порівняйте з вашим шкільним розкладом. Як ви розумієте призначення предметів: Расова теорія, Ідеологія, Расова гігієна?
10. Чому під малюнком (джерело 271) саме такий підпис? Який вплив на дітей і підлітків могла мати така гра чи подібні?

272 Газетне повідомлення

«Як я затримала шпигуна», розповідь української піонерки Олени Петренко

Дорогою додому з піонерського табору Артек Олені здався підозрілим попутник в автобусі з Нікополя в Дніпропетровськ, коли вона почула, як той щось шепоче німецькою про «рейки» і «стрілку». Вона пішла за ним до вокзального буфету, і там він упустив конверт, в якому виявився написаний німецькою лист з інструкціями щодо здійснення «диверсії». Олена звернулася до міліції, і ту людину відразу ж заарештували.

Цит. за: Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 248.

273 Погляд очевидця

З листа піонера Юрія Білаша до Й. Сталіна

1931 р., 5 лютого, четвер.
Здрастуйте тов. Сталіну!
Я піонер бази ім. Сталіна 4 загону при Музичній фабриці вчуся в III групі 45... Давно мрію побачити живого хоч будь-якого вождя, і вирішив написати Сталіну лист, тому що наша база ім. Сталіна...
Я говорю батькові: якщо буде війна тоді коли батько піде на війну, то я піду з тобою і буду бити білих іноземних черв'яків. Сестра боїться війни і говорить, що вона боїться війни. Я теж не хочу війни і всі трудящі не хочуть війни, але імперіалісти готують скажену «інтервенцію» проти Радянського Союзу, але

у випадку війни ми як один станемо на захист Радянського Союзу. Ми загартовуємося з кожним днем, зміцнюємо нашу обороноздатність і з кожним днем більше страху капіталістам. Напишіть мені, чи є у Вас діти, скільки їх і чи готові вони піти на захист Радянського Союзу під час нападу капіталістів...

До побачення. Моя адреса:

Київ, бульвар Шевченка, буд. 7, кв. 17, одержати Бєлашу Юрію Семеновичу.

Цит. за: http://svoboda.org/programs/hd/

274 Погляд очевидця

Твір німецької школярки Ерни Листінг, опублікований у газеті «Дер Штюрмер»

На жаль, навіть зараз багато хто продовжує стверджувати, що євреї теж «створіння божі» і тому їх треба поважати. Однак ми говоримо, що й мухи теж створіння, але при цьому знищуємо їх. Єврей – це гібрид. Він успадкував ознаки арійців, азіатів, негрів і монголів. Єдине, що є в нього гарного – це біла шкіра. Серед жителів південних островів існує приказка: «Білий – від Бога і чорний – від Бога, а от гібрид – від диявола». Ісус сказав одного разу євреям: «Ваш батько не Бог, а диявол». У євреїв є порочна книга їхніх законів – Талмуд. Крім того, євреї вважають нас тваринами і тому так погано до нас ставляться. Вони відбирають у нас по-шахрайськи гроші та майно. Уже при дворі Карла Великого командували євреї, і тому було відновлено римське право. Але воно не підходило ні для німецького, ні для римського селянина, а було вигідне тільки євреям-торговцям. Євреї винні навіть у смерті Карла Великого.

У Гельзенкірхене єврей Грінберг продавав людське трупне м'ясо. Це дозволено книгою його законів. Євреї підбурювали до повстання і до війни. Вони прирекли росіян на страждання і горе. У Німеччині вони підтримували комуністів і платили вбивцям. Ми були на краю загибелі, коли прийшов Адольф Гітлер. Тепер заморські євреї агітують проти нас. Однак ми не дамо обдурити себе і подбаємо про нашого фюрера. Кожен гріш, що ми даємо євреям, убиває кого-небудь з наших близьких...

Хайль Гітлер!

Der Stürmer: Deutsches Wochenblatt zum Kampfe um die Wahrheit. №2/1938.

11. Як ви думаєте, чому джерела 272, 273, 274 розміщені в одній добірці?
12. Доберіть цим джерелам відповідники з попередніх добірок.
13. На основі джерел параграфа дайте відповідь на запитання, чому «школа – страшна зброя». Проти кого ця зброя спрямована? Хто тримав у руках цю зброю?
14. З огляду на ваші висновки прокоментуйте наступну групу документів.

275 Погляд дослідника

Це було в 1933 році. Учителька, звали її Марією Василівною, якось принесла на урок великий плакат. На ньому був намальований буржуй і куркуль з товстими животами. В їхні роти летіли паляниці з кільцями ковбаси. Діти почали плакати, просити їсти – був же тридцять третій рік, рік страшного голоду на Україні. Вчителька розгубилася, винесла з класу той плакат і принесла інший. На ньому був зображений Сталін в оточенні життєрадісної дітвори з червоними квітами. Діти замовкли.

У Марії Василівни тремтіли руки. Задзвонив дзвоник. Діти пішли на перерву, а вчителька розірвала плакат і кинула в кошик.

Через кілька днів не стало в школі нашої вчительки. Директор школи прийшов у клас і сказав: «Степанова Марія Василівна – зарубіжна шпигунка. Не журіться, діти, у вас буде кращий учитель – Сидір Семенович Несторенко». Пізніше стало відомо, що вчительку і її батька за доносом Несторенка було заарештовано і розстріляно за порваний портрет із Сталіним.

Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – С. 105.

276 Погляд дослідника

Вказаний фонд облархіву (№ 439) містить протокол засідань комісії чистки державного апарату в школах, списки звільнених вчителів як «клясово-ворожих елементів» за дуже короткий період – 23 червня 1933 р. – 16 жовтня 1933 р., але має 125 листів, де фігурує понад

2,5 тис. прізвищ «неблагонадійних» педагогічних працівників.

Особливості чисток вчителів полягали в тому, що основним критерієм вважалось соціальне походження, бралась до уваги участь у громадському житті та антирелігійна робота, зафіксовані факти «антирадянських виступів» і т. п. В жодному протоколі немає записів щодо оцінки педагогічної майстерності, взаємодії з учнівськими колективами. Ці напрямки вчительської роботи правлячу партію не цікавили. Головне – ідеологічна чистота кадрів.

Про глибину кадрової чистки серед учителів говорить те, що в даному випадку у 70 % справ було прийнято категоричне рішення про звільнення з роботи. Приблизно таке ж співвідношення зберігалось майже в усіх школах та регіонах, де проходили чистки з ідеологічних міркувань.

Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. – С. 146.

277 Мовою цифр

До 1936 близько 32 % учителів із НСЛБ стали членами нацистської партії. До 1938 дві третини всіх учителів початкових шкіл ідеологічно обробляли в спеціальних таборах на обов'язкових місячних курсах зі стройовою підготовкою і лекціями. Передбачалося, що все, чому їх навчили в таборах, вони передадуть своїм учням.

Энциклопедия Третьего рейха. – http://www.fact400ru./mif/reich/index128.htm

15. Прокоментуйте назву параграфа. Як ви думаєте, чи достатньо було шкільної освіти і виховання, пропаганди й чисток, щоб держава отримала цю нову людину? Поясніть свої міркування.
16. Обговоріть у класі, чи можливо з сьогоднішнього школяра виховати таку «нову людину»? Чому? І якщо ваша відповідь «так», то яким чином та за яких умов?

§ 48. НОВА ЛЮДИНА: МРІЯ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ

278

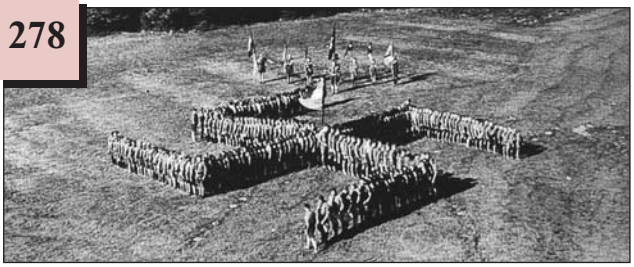

Спортивні вправи. *Німеччина, 1930-ті рр.*

279

Спортивні вправи. *Італія, 1930-ті рр.*

280

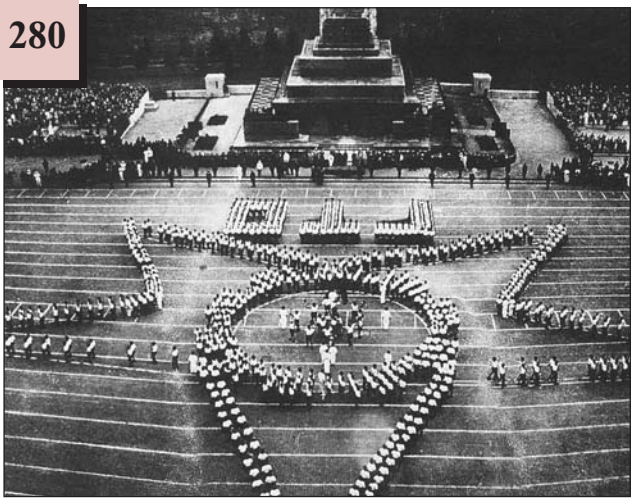

Спортивні вправи. *Радянський Союз, 1930-ті рр.*

281

Спалення книжок. *Німеччина, 1930-ті рр.*

282

Засудження ворогів народу. *Україна, 1930-ті рр.*

1. Що зображено на фото (джерела 278–280)? Які країни представлені у фотодокументах?
2. Які символи є на фото 278, 280? Як ви думаєте, чому саме такі символи стали формою масових спортивних вправ? У яких країнах?
3. Як ви думаєте, які саме і чому спалюють книжки (джерело 281)?
4. Прокоментуйте джерело 282 та підпис до нього.
5. Чому на кожній фотографії присутня значна кількість людей?

283 Газетне повідомлення

Вечірня імла огорнула шляхи станції Самозванка Курської залізниці. Неподалік у полі, біля сигнальної будки чергував сигнальник-ударник т. Кисельов. Він пропускав потяги, що йшли на Курськ і на Москву.

Увагу Кисельова привернув величезний стовп вогню, що зметнувся в полі неподалік від сигнальної будки. Це загорівся будинок, у якому жив Кисельов із своєю родиною.

Що робити? Бігти з поста гасити пожежу – отже, поставити під безпосередню загрозу потяги, що проходили, порушити обов'язок честі пролетаря Радянської країни, зганьбити себе; залишитися на посту – значить позбавитися майна, нажитого невтомною працею, залишити без допомоги дружину і дітей.

Кисельов вирішив пожертвувати «своїм», аби не постраждало громадське.

Кисельов поста не залишив.

Він бачив, як полум'я пожирало будинок разом з усім майном, чув, як валилися стіни, падав дах. І коли через 2 години прийшов його змінник, Кисельов замість свого будинку знайшов руїни. Згоріло все – і будинок, і майно. Товариші дали притулок наляканій родині.

У Радянській країні народжувалися нові Герої соціалістичної праці, що самовіддано боролися за соціалізм. До лав цих славних ударників увійшов і Кисельов, що чесно виконав свій пролетарський обов'язок.

Дирекція Курської дороги і Дорпрофсож по заслугах оцінили взірцевий вчинок ударника-сигнальника.

Правда. – 7 декабря 1932 г.

6. Які думки, почуття повинно було викликати це повідомлення? А які ваші враження? Що оспівує газета? Чому саме в цій газеті надрукували це повідомлення? Як ви думаєте, наскільки реальними були події, описані в газеті?

284 Газетні повідомлення

Емігрантська газета про радянське суспільство. Радянська Росія – країна ідеального відпочинку

Іноземець може жити в найбільшому радянському місті, ходити серед вуличного натовпу і в той самий час почувати себе більш одиноким, ніж у нетрях Аляски чи на сніжних вершинах Гімалаїв.

Сегодня. – Рига. – 11 июня 1931 г.

Радянський режим перевершив гірші сторони царизму

Англійське радіо із Лондона розповсюдило промову відомого знавця Росії професора Перса про сучасний та минулий режим Росії. Перс говорив, що комуністи «перевершили гірші сторони царизму», немає ні свободи виборів, ні свободи слова.

Відбувається формування «рабської душі» і постійне знищення почуття власної гідності. Нічого гіршого у вихованні уявити собі не можна.

Сегодня. – Рига. – 13 июня 1931 г.

285 Офіційний документ

Промова товариша Постишева на XVII з'їзді ВКП(б) (Засідання 27 січня 1934 р., вечірнє)

Порівняйте дореволюційного робітника або робітника капіталістичної держави з нашим радянським робітником. Наш робітничий клас став іншим. У його свідомості відбулися корінні зміни. Він – робітник – почуває себе творцем нового життя, науки, мистецтва. Він опановує висоти техніки, він створює найскладніші машини. Він будує гіганти-заводи. Він будує нове сільське господарство. Він вивчає природу, б'є рекорди, піднімаючись у стратосферу, – рекорди, яких не брав ще капіталістичний світ. Він вивчає Арктику. Він створює мистецтво, музику, використовуючи всю спадщину буржуазної культури, у тій її частині, яка потрібна й корисна для того, щоб рухатися вперед. Він створює свою культуру.

http://17.by.ru/3_2.htm.

7. Ознайомившись із джерелом 285, визначте, про які якості нової людини каже Постишев. Наскільки картина, змальована ним, відповідає дійсності?
8. Чому, на ваш погляд, іноземець (джерело 284) відчуває себе саме так? Як ви розумієте словосполучення «рабська душа»? Як співвідносяться джерела 284 і 285? Прокоментуйте.

286 Погляд дослідника

Я спочатку виділив би три основні ознаки «нової людини». По-перше, це безмежна відданість вищій цілі, яка полягає в побудові ідеального суспільства на землі. Тобто – фанатична віра в ідею комунізму.

По-друге, рішучий перехід від ідеї до дії, «нова людина» не мрійник, а діяч і практик. І одне з її головних завдань полягає в тому, щоб усіх зробити схожими на себе і тим самим побудувати комунізм.

По-третє, нова людина обов'язково виступає як представник маси чи класу, який через неї і здійснює свій ідеал. «Нова людина» аж ніяк не одинак. Навіть якщо за якихось обставин їй доводиться діяти одній, усе одно психологічно вона відчуває зв'язок з колективом, що незримо стоїть за нею. Цей колектив називається «партія», «клас» чи навіть «весь радянський народ» і в ідеалі складається чи повинен складатися з «нових людей». Тому «нова людина» виконує не свою власну, а неодмінно велику, «загальну» справу. Окрім цієї «загальної справи», вона не має інших, особистих, відособлених інтересів. Загальне для неї стає особистим. Говорячи «я», вона має на увазі «ми» – ми, передові борці й будівники комунізму.

Синявский А.Д. Основы советской цивилизации. – С. 160.

9. Як ви думаєте, чому саме такі риси «нової людини» виділяє дослідник (джерело 286)? Які ще риси ви можете додати з огляду на матеріал попередніх параграфів?

287

«Конвеєр пологового будинку».
Москва, 1930-ті рр.

288

«Молочна фабрика». Жінки-робітниці зціджують материнське молоко для своїх дітей під час обідньої перерви на фабриці.
Москва, 1930-ті рр.

289

Творення нової людини

290 Погляд дослідника

Ті, хто прагне тотального панування, мусять знищити будь-яку мимовільність, що її завжди породжує саме існування індивідуальності, і викоренити її в найбільш особистих формах, незалежно від того, наскільки аполітичними й нешкідливими вони могли б видатися. Собака Павлова – взірець людини, зведеної до найелементарніших реакцій, сукупності реакцій, яку завжди можна ліквідувати й замінити іншою сукупністю реакцій, що проводитиметься точно так само, є моделлю «громадянина» тоталітарної держави; і такого громадянина не можна до пуття витворити поза таборами.

Аренд Х. Джерела тоталітаризму. – К., 2002. – С. 508.

10. Розгляньте джерела 287–290. Чи іронізують автори фотографій 287–288, надаючи їм назву «Конвеєр...» та «Молочна фабрика»? Порівняйте з карикатурою 289. Як ви думаєте, чому ці джерела подані в цьому параграфі? Співставте джерела 287–289 з 290. Які почуття і роздуми викликає у вас образ собаки Павлова (джерело 290)?

291 Погляд дослідника

Нова людина... може надто багато і довго вчитися, але при цьому дуже мало думати. Тому що думати – означає шукати, сумніватися, ставити запитання. А якщо світ легко і просто пояснюється і до кінця зрозумілий та очевидний – то думати не треба. Така стандартизована людина – людина маси – може бути найжахливішим породженням радянської цивілізації. І на ньому-то вона і тримається. За своїм духовним світом, за своїм моральним переконанням і навіть за інтелектом вона стоїть незмірно нижче від найтемнішого, найнеосвіченішого, найбезграмотнішого мужика. Тому що вона утратила всі чи майже всі добрі ознаки, які притаманні простим людям, а натомість придбала – нахабність, розв'язність, зарозумілість, готовність судити про все на світі й усе пояснювати, звичайно, найпримітивніше. Це дикун, якому здається, що він усе знає і що саме він перлина творіння, найпрекрасніша і найрозумніша істота у світі.

Синявский А.Д. Основы советской цивилизации. – С. 213.

292 Погляд дослідника

Формування нової людини – не пропагандистське гасло і не утопічна ілюзія. Це необхідність: без нової людини, адекватної новому суспільству, воно не матиме історичної перспективи. Інша річ, що починати будувати соціалізм доводилося, – говорив Ленін, – з тим людським «матеріалом», який залишився від проклятого капіталізму. Але новонароджуваний соціалізм мав виховувати свого розбудовника. Грандіозний, всебічно продуманий і послідовно здійснюваний план такого виховання (масового «виготовлення») нової людини включав у себе, з одного боку, руйнування традиційних структур життя й особистості (звільнення не тільки від соціальних і побутових забобонів, які справді спотворювали особистість, а й від складності людських зв'язків, – відповідно до спрощення її життєвого світу, засвоєння класового підходу, бінарного, чорно-білого мислення); з другого боку – створення нових соціально-культурних стимулів і нової міфології, що фактично переростала в нову релігію.

Дзюба І. Пастка... – С. 71.

293 Погляд дослідника

Гітлер також був привабливим для моралістичного менталітету багатьох німців, тобто для тих, які дуже прагнули до «моральної» поведінки, не володіючи кодексом моральних догм, що виникають із християнської віри. Гіммлер, свідомий масовий убивця, педантичний мучитель, був зразком людини, яка найкраще служила Гітлерові. Він уособлював чесноти СС – втілення нацистської «моралі» – таких, як віра, чесність, підпорядкування, твердість, скромність, бідність і хоробрість. Щодо СС Гітлер стверджував, що вона є більш могутнім і центральним мотивуванням для людини, ніж клас. Служіння расі, на відміну від служіння марксовому пролетаріату, було основою нацистського пуританства, характерного, як говорив Рудольф Гесс, комендант Аушвіца, для «холодного» і «кам'яного» менталітету ідеального нациста, що «переставав відчувати людські почуття», прагнучи виконати свій обов'язок.

Джонсон П. Современность... – С. 342.

294

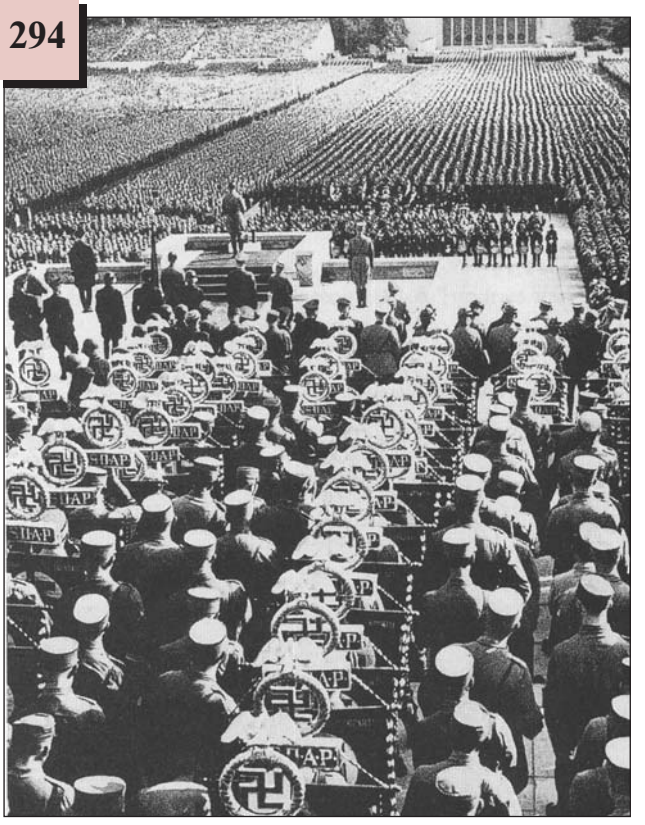

З'їзд нацистської партії. *Нюрнберг, 1935 р.*

11. Що об'єднує джерела 291–294? Які спільні риси та відмінності в образі нової людини радянського та нацистського зразка виділяють дослідники?
12. Чим страшна стандартизація?
13. Чи зустрічаються риси, описані дослідниками, у ваших сучасників? Чим це можна пояснити?
14. Чи відбувається подібна стандартизація у наш час? Проведіть дискусію.
15. Як би ви прокоментували назву параграфа? Чи сформували суспільства XX ст. «нову людину»? Якою вона стала?

Завдання (можна виконати вдома)
Перед вами схема ідеальної жінки та ідеального чоловіка часів нацистської Німеччини, укладена сучасним дослідником. Складіть подібну схему радянської людини.

Ідеальна жінка

Вона сидить вдома, щоб:
- виростити багато дітей
- турбуватися про свою сім'ю
- створювати комфорт у домі
- вміти готувати із залишків

ОКРЕМІ СФЕРИ

Ідеальний чоловік

Його роль – бути частиною світу:
- політики
- війни
- праці

ВОНИ ОБОЄ:
• однаково важливі члени народних комун • самовіддані • здорові • «чистокровні» • фанатичні послідовники Гітлера

§ 49. СУСПІЛЬНА АТМОСФЕРА

Об'єднайтеся в групи.
1. Завданням першої групи є: на основі джерел скласти розповідь про суспільну атмосферу ентузіазму і підтримки політичних режимів.
2. Завданням другої групи є: на основі джерел скласти розповідь про атмосферу страху, що панувала в суспільстві.
Порівняйте і обговоріть результати роботи груп у класі.

295 Свідчення учасника подій

Поштова листівка 1934 р. (лицьовий та зворотний боки).

Привет дорогому Бори из Крыма. Лечусь в институте физических методов лечения в Севастополе. Набираю здоровья и энергии к предстоящим боям за хлеб, уголь и хорошую подготовку к весне. Тебе желаю успеха в твоей учебе и быть в будущем Героем советского союза. Пиши, твой (подпись).

Мой адрес: Крым, гор. Севастополь, санаторий им. тов. Сталина.
В.И.Сысоев

З особистого архіву Сисоєвої С.Б.
Відтворення тексту листівки зі збереженням правопису оригіналу.

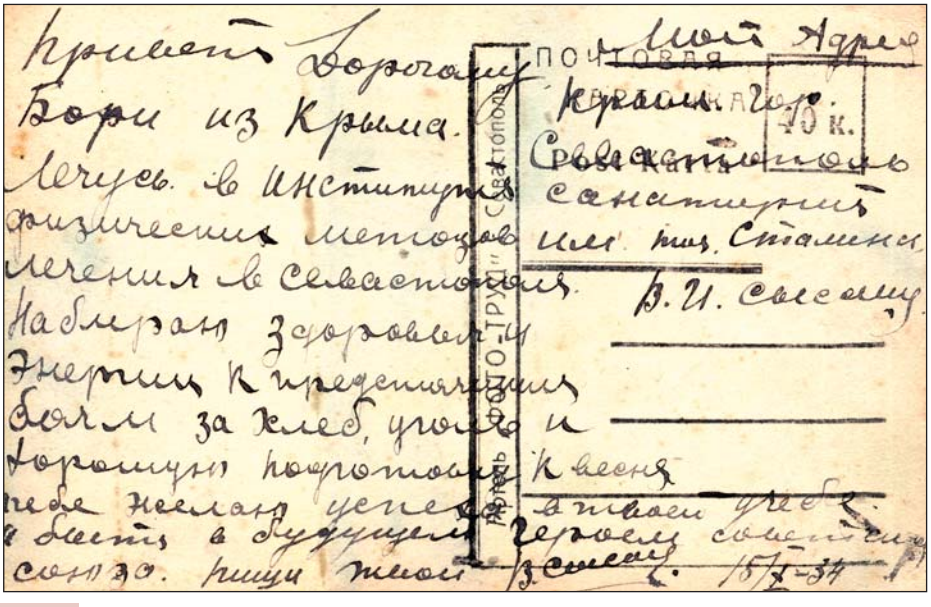
Привет дорогому Бори из Крыма. Лечусь в Институте физических методов лечения в Севастополе. Набираю здоровья и энергии к предстоящим боям за хлеб, уголь и хорошую подготовку к весне. Тебе желаю успеха в твоей учебе и быть в будущем Героем советского союза. Пиши твой В.Сисоев. 15/I-34

ПОЧТОВАЯ КАРТОЧКА
Мой адрес
Крым. Гор. Севастополь санаторий им. тов. Сталина
В. И. Сысоеву
10 к.
Севастополь "Труд"

296 Погляд сучасника

Радянський письменник про дитячі враження від 1930-х рр.

Потрапити на демонстрацію було радістю. Ми йшли, співали, вигукували гасла, ми проклинали підступи лорда Керзона і славили Стаханова, Бусигіна, Марію Демченко, ми знали імена перших ударників перших п'ятирічок краще, ніж імена кіноартистів, поетів, співаків.

Біля воріт нашого будинку зупинився перший радянський автомобіль «НАМИ». Довкола нього зібралася юрба. Водія качали. Автомобіль виглядав хирлявим, порівняно з «фордом», зате він був радянський!

Гранин Д. Ленинградский каталог. – Л., 1986. – С. 90.

297 Погляд очевидця

Із спогадів Леона Фейхтвангера про поїздку друзів у Москву 1937 р.

Згода і впевненість. Усвідомлення того, що держава не відриває у переважної більшості споживчі блага на користь незначної меншості, а, навпаки, дієво допомагає найрозумнішими методами всьому суспільству, це усвідомлення, підкріплене двадцятилітнім досвідом, ввійшло в плоть і кров усього населення і викликало таку довіру до керівництва, якої я досі ще не спостерігав. У той час, як на заході суспільство, навчене сумним досвідом, має до запевнень і обіцянок своїх урядів недовіру – недовіра настільки міцна, що іноді вважають, що певний факт повинен здійснитися саме тому, що уряд затверджує зворотне, – у Радянському Союзі твердо вірять, що обіцянки влади будуть виконані чітко і в призначений термін.

Цит. за: История Отечества в документах. 1917–1993. – Москва, 1994. – С. 133.

298 Погляд очевидця

Про ставлення радянської молоді до труднощів

Незважаючи на матеріальну скруту, як, наприклад нестача продовольства, надто гостра в ті часи, ні я, ні молодь, що мене оточувала, не відчували ніяких антирадянських почуттів. Ми просто знаходили виправдання всім труднощам у тій героїчній напрузі, якої вимагало будівництво нового світу... Атмосфера безстрашної боротьби за загальну справу – пуск заводу – захоплювала нашу уяву, пробуджувала в нас ентузіазм і як би ставила нас на передову, де про труднощі забували чи не звертали на них уваги.

Цит за: Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 49.

299 Погляд дослідника

Ентузіазм мас – це те, що відзначали всі зарубіжні гості Країни Рад і що їх вражало. Ентузіазм політичний, трудовий, культурний – у значенні безоглядної публічної підтримки гасел партії. Під керівництвом Сталіна партія зуміла, – використовуючи потужні механізми пропаганди і роботу багатомільйонного, добре організованого активу, – створити атмосферу віри в майбутнє, у свій образ соціалізму, захоплення грандіозними планами та героїчними звершеннями й показовими подвигами (Чкалов, челюскінці, стахановці, рекордний переліт на американський континент, Паша Ангеліна, Поліна Осипенко), що йшли один за одним по наростаючій (теж талановита режисура!) і задавали тонус життю, створювали радісну напругу, постійне чекання нових чудес, уявлення про безмежні можливості «радянської людини»; вкупі з умілим розпалюванням ненависті й презирства до світу зла.

Дзюба І. Пастка... – С. 61.

300

Полотно радянського художника «Все вище і вище!» *1930-х рр.*

301а Погляд дослідника

Іноземні спостерігачі, які побували в Німеччині до 1939 р., дивувалися тому, що німці зовсім не усвідомлювали себе «жертвою залякування й утисків з боку безсовісної і жорстокої диктатури». Навпаки, вони з щирим ентузіазмом підтримували її. Переважна більшість населення нічого не мала проти того, що її позбавили особистої волі, знищили безліч культурних цінностей, запропонувавши натомість «безглузде варварство», що життя і роботу піддали такій регламентації, якої не знали німці, котрих за багато поколінь привчили до строгого порядку. Більше того, багато іноземців поверталися з Німеччини з упевненістю: у країні відбуваються позитивні зрушення.

Якщо ці люди не ставали прихильниками нацизму, то, в усякому разі, ставилися толерантно до «нової Німеччини». Чому ж?

Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – С. 375.

301б Погляд дослідника

Форми репресій у нацистській Німеччині

302 Погляд очевидця

Зі спогадів учителя Попеля М.В.

На свою голову, засумнівався у непогрішимості органів ніжинський учитель Попель Микола Васильович. Навідавшись за місцем народження до райцентру Ситківців Вінницької області, сказав начальникові райвідділу НКВД Савченку: «Даремно мого брата Володю засудили на 10 років. Адже він теж учитель, лейтенант запасу». Начальник вирішив йому ті недоречні сумніви з голови вибити. Запроторив до тюрми й знущався два тижні. Опинившись на волі, пригнічений своєю безмежною беззахисністю перед не передбачуваними сюрпризами долі, вчитель написав у ЦК: «Наді мною знущалися морально і фізично. Я втратив спокій і впевненість у завтрашньому дні. Мені се здається, що будь-якої миті я можу бути заарештованим всупереч усім правам, дарованих мені Сталінською Конституцією, за примхою того чи іншого представника влади, без оглядки на те, що я ніколи ні словом, ні ділом, ні помислом не грішив проти мого народу».

Цит. за: Шкварчук Б. На казарменому становищі. – С. 156.

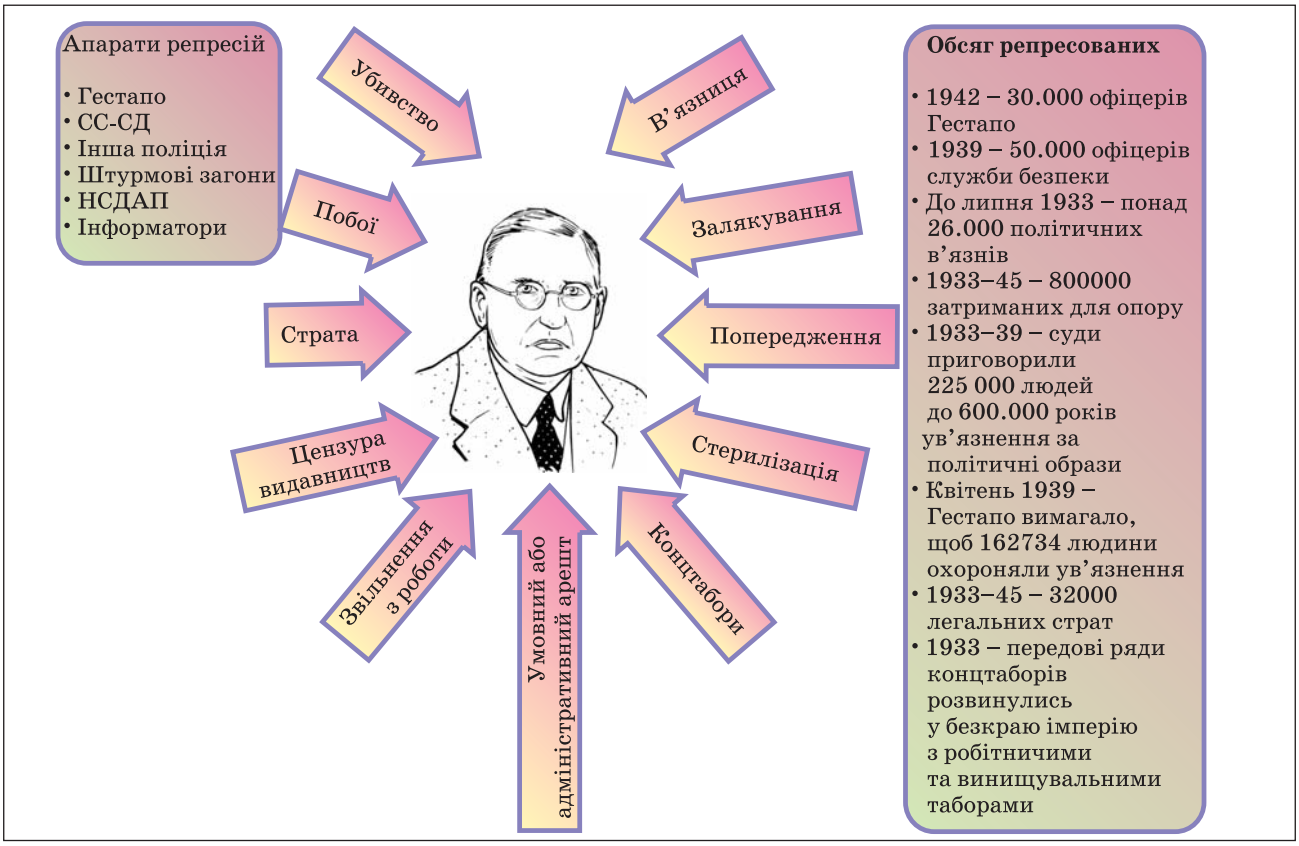

303 Погляд учасника подій

Витяг з листа М. Грушевського до Й. Сталіна

Слідчий відкинув мої свідчення; він не дозволив мені їх записати, вирвав папір з рук, рвав папери, якщо я писав не те, що він хотів. Вживаючи різкі вислови та інші засоби психічного впливу, він наполягав, щоб я покаявся в усьому, у чому мене, мовляв, викривають свідчення інших залучених – їх ціла купа і вони одноголосно вказують на мене, як на керівника. Якщо я підтверджу їх і щиросердне каяття, це полегшить долю всіх залучених і мою, у протилежному випадку будуть заарештовані усі близькі мені особи, будуть здійснені десятки повальних обшуків, розорені десятки квартир, зірвані підлоги і стіни, близькі мені особи будуть вислані до концентраційних таборів, де їх розстріляють...

ДА СБУ. – С. № 11130. – Арк. 102–103. Цит. за: Шаповал Ю. Московський період і смерть М. Грушевського (1931–1934): невідомі документи і факти // Кіровоградщина на зламі тисячоліть. Стан, проблеми, перспективи. Всеукраїнська науково-практична конференція. – Кіровоград, 1999. – С. 205.

304 Погляд очевидця

З листа Сокман С.А. до Радянського керівництва

Товаришу Сталіну Йосифу Віссаріоновичу, товаришу Молотову В'ячеславові Михайловичу, товаришу Калініну Михайлові Івановичу.

Тільки налагодивши транспорт, можна було переходити до такого жорсткого заходу, як звільнення за прогул кожного, хто спізнився на 20 хвилин. Після постанови відразу ж розпочалася боротьба самих робітників із прогульниками.

Усіх, хто ніколи ще не спізнювався, опанувала паніка... страх – «спізнитися»... Виходять за годину, за дві раніше, штурмують трамваї, скупчуються на підніжках, падають... без ніг, без рук, без голови – усе одно... Одна думка – «не спізнитися»...

Яка може бути продуктивність працівника після такого «авралу»... Працездатність у перші години роботи (у нормальний час найефективніші) зараз, безумовно, значно знижена. Хіба паніка, страх може стати стимулом до зміцнення труддисципліни?

28/1.39 р.
Сокман Сара Самуїлівна

РДАСПІ. – Цит. за: http://svoboda.org/programs/hd/

305 Газетне повідомлення

Із вражень американки, що повернулася з Радянського Союзу, Нью-Йорк, 29 квітня

Із Москви приїхала пані Мемі Уоррен, дружина інженера, який перебував на службі у більшовиків.

Від свого імені та дружин інших працюючих у СРСР американських інженерів пані Уоррен рекомендує не їздити до радянської Росії...

Украй тяжка моральна атмосфера, в якій доводиться жити. Оточуюча пригніченість, постійне відчуття страху заражають. Американцям, здавалося б, червоний терор не загрожує, але і їм передається загальний психологічний стан населення.

Последние новости. – Париж, 30 апреля 1931 г.

306

Радянський плакат «Ежовые рукавицы»

http://www.gendercide.org/case_stalin.html

307 Погляд дослідника

Молох ДПУ-НКВС уже не задовольнявся «класово ворожими елементами», і тоді Сталін пустив у хід геніальний термін «ворог народу», позбавлений соціальної прив'язки: «ворогом народу» міг стати хто завгодно, а саме застосування цього означення до когось уже означало непотрібність будь-яких доказів – пізно! Саме він «плавно» перевів диктатуру (партії > вождів > свою особисту) в терор. Терор не як акцію (цього вистачало і за Леніна – Троцького), а як спосіб керування державою, як стан суспільства.

Дзюба І. Пастка... – С. 59.

308 Погляд дослідника

Інформаційну функцію здійснював НКВС окремо від каральної, хоча обидві вони часом перепліталися, коли НКВС вирішував заарештувати когось за дуже обурливі антирадянські висловлення. Однак НКВС був не єдиною державною установою, яка займалася виявленням народних настроїв. І партія, і комсомол, і політичне керівництво армії регулярно подавали рапорти про настрої серед своїх кадрів; від них же організація вимагала застосовувати дисциплінарні заходи стосовно окремих своїх членів, що виявляють надто помітне невдоволення. Навіть такі установи, як бюро перепису населення і місцеві виборчі комісії, були залучені до справи виявлення настроїв громадськості.

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 202.

309 Погляди сучасників

Про страх у суспільстві

Еміль Людвіг запитав Сталіна: «Мені здається, що значна частина населення Радянського Союзу відчуває почуття страху перед радянською владою і що на цьому почутті страху у певній мірі ґрунтується стійкість Радянської влади».

«80 % усіх обстежених, – говорив проф. Бородін, герой п'єси А. Афіногенова «Страх», – живуть під вічним страхом окрику чи втрати соціальної опори. Молочниця боїться конфіскації корови, селяни – насильницької колективізації, радянський працівник – безупинних чисток, партійний працівник боїться обвинувачень в ухилі, технічний працівник – обвинувачення в шкідництві. Ми живемо в епоху великого страху».

Цит. за: Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. – С. 25.

3. Напишіть на основі джерел та обговорення в класі коротку характеристику моральної атмосфери суспільств Радянського Союзу та нацистської Німеччини.
Порівняйте висновки та подискутуйте:
– про загальну атмосферу;
– про міру довіри до історичних джерел, як їх треба використовувати при творенні картини історичного минулого;
– про те, що «и лишь историку дана возможность врать документально» *«лише історик має можливість брехати документально»* (Ігор Губерман).
4. Розгляньте наступну схему, що показує чинники суспільного впливу на людину в нацистській Німеччині. Чи можна її застосувати до радянського суспільства? Чому саме людина стає об'єктом такого масованого впливу? Прокоментуйте.

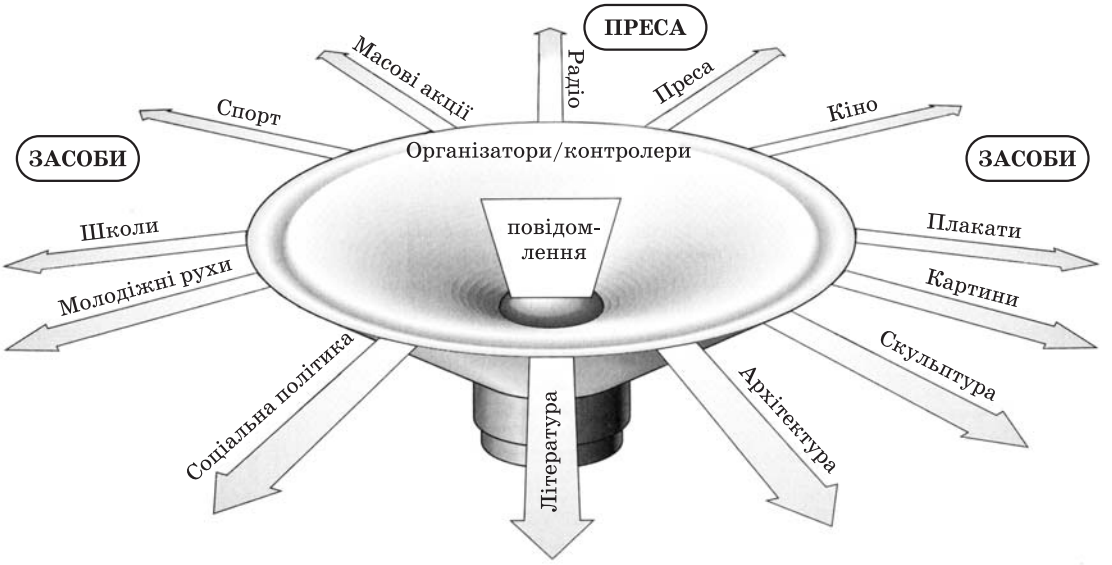

§ 50. ТОТАЛІТАРИЗМ: ВТІЛЕНІ УТОПІЇ

310 Погляд дослідника

Двадцяте століття – це взагалі епоха здійснених чи здійснюваних утопій. Причому ці утопії, здійснюючись, набувають найчастіше образу і форми ідеологічної держави. Не політика і не тільки національне почуття рухає утворенням цих держав, і не тільки якісь стихійні соціальні процеси, а значною мірою ідеологія, що найчастіше обґрунтовує себе більш-менш науково і здійснюється в матеріальному вигляді...

Цей процес утворення нових держав якогось зовсім нового, ідеологічного типу відбувається в найкоротший термін і супроводжується величезними суспільними потрясіннями. Ідея, перемагаючи, підверстує до себе життя всього народу й суспільства і перебудовує світ подібно до себе.

Синявский А.Д. Основы советской цивилизации. – С. 43.

311 Погляд дослідника

Тоталітаризм генетично зв'язаний з «повстанням мас» (як визначив це відомий іспанський філософ Ортега-і-Гассет), із переходом від традиційного до індустріального, масового суспільства і представницької демократії, з процесом модернізації, причому модернізації, що доганяє.

Образ монолітної держави, тоталітарної в повному розумінні цього слова, у якій всесильний режим, що цілком контролює економіку і соціальну сферу, винятково шляхом насильства і терору керує безмовним, атомізованим суспільством, жертвуючи ним для досягнення суто утопічних цілей, при усій своїй публіцистичній привабливості, далекий від реальності. Такої держави, такого суспільства, такого режиму історія XX ст. не знає; отже, вона не знає і такого тоталітаризму. Більше того, викликають сумнів розповсюджені нині поняття – тоталітарне суспільство, тоталітарна свідомість, навіть тоталітарна держава... Мова може йти лише про специфічний тип політичного режиму, що, зрозуміло, накладає свій відбиток і на суспільство, і на його свідомість, і на державу, але не створює нових їхніх різновидів.

Голубев А.В. Власть и общество в СССР: тоталитаризм как феномен российской истории XX века. http://klio.webservis.ru/doc22/47.htm

312 Погляд дослідника

Є підстави говорити про тоталітаризм, як про продукт саме сучасної історії, тому що лише на певній стадії суспільного і науково-технічного розвитку політична влада змогла одержати засоби, які можна було б використати для всеохоплюючого контролю над суспільством.

Хорос В.Г. Русская история в сравнительном освещении. Пособие для учащихся старших классов с углубленным изучением истории, гимназий и лицеев. – М., 1994.

1. Визначіть, на які основні чинники формування тоталітаризму звертають увагу автори джерел 310–312. Що спільного і відмінного у поглядах дослідників?
2. Як ви розумієте поняття «гомо совєтікус»? Які метафори застосовує Ш. Фіцпатрік (джерело 313) стосовно радянського суспільства? Чи відповідають вони, на ваш погляд, реальним характерним рисам радянського суспільства, про які ви дізналися раніше? Погодьтеся чи заперечте точку зору дослідниці, аргументуючи свою позицію.

313 Погляд дослідника

Якщо ми подивимося, які моделі і метафори радянської держави можуть допомогти нам зрозуміти повсякденну практику homo sovieticus, то нам надано кілька можливостей. По-перше, радянське суспільство може бути описане як в'язниця чи казарма. Тут бачимо ті самі елементи регламентації, строгої дисципліни і ув'язнення усередині закритої установи з власним суворим кодексом поведінки, яка часто-густо незрозуміла для сторонніх. Поведінка ув'язнених і рядових солдатів відображає страх перед покаранням, що може

бути за невиконання наказів чи будь-якої іншої провини. Різка межа відокремлює в таких установах охоронців та офіцерів від ув'язнених і рядових: таке саме протиставлення «ми – вони». Грубе поводження з боку охорони/офіцерів викликає обурення, але це вважається нормально. Серед ув'язнених є інформатори, але, однак, «стукачество» рішуче засуджується в їхньому товаристві. Дезертирство/спроба втечі строго карається. В армії посилено насаджується дух патріотизму і усвідомлення патріотичного обов'язку.

Інший спосіб зображення радянського суспільства – це порівняння його зі школою закритого типу, наприклад школою-інтернатом. Школа – також закрита установа з власними звичаями і дисципліною. У ній насаджується шкільний дух – місцева форма патріотизму. Соціальна прірва розділяє вчителів і учнів; процвітає нашіптування вчителям, однак в учнівському товаристві схваленням не користується. Вчителі часто читають нотації, пропагуючи такі чесноти, як охайність, тиху поведінку, ввічливість, повагу до батьків і до шкільного майна. Учні в душі можуть з ними погоджуватися чи не погоджуватися, однак у будь-якому випадку вважають подібні цінності придатними лише для суспільної сфери, де панують вчителі, а не для особистого спілкування з однокласниками. Багато дій у школі мають назву добровільних, проте на ділі є обов'язковими, і в цілому учні часто помічають і потай висміюють лицемірство шкільних проповідей і їхню невідповідність велінню вчителів.

Однак між школами й іншими закритими установами існує важлива відмінність – школи виконують освітню функцію. Школа – цивілізований інститут: зміст її існування полягає в тому, щоб прищеплювати дітям знання і навички поведінки, які будуть необхідні їм для дорослого (культурного) суспільства, куди вони рано чи пізно вступлять. Більшість учнів погоджується з думкою, що яким би неприємним не здавався їм процес навчання, він у кінцевому результаті служить їхньому благу. Безсумнівно, така модель ближча до власної уяви радянського режиму про себе як про освічений авангард, що виконує місію цивілізуючи. Освіта була однією з вищих цінностей режиму; школа – як, наприклад, в епітеті «школа соціалізму», що вживається стосовно найрізноманітніших радянських інститутів, від профспілок до армії – однієї з ключових метафор.

Нарешті, є ще один, менш піднесений образ радянської держави, що може допомогти дізнатися про повсякденну практику життя в СРСР: благодійна їдальня чи фонд допомоги постраждалим (від голоду, землетрусу, повені).

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 271.

314а

Карикатура, опублікована російським еміграційним виданням у Парижі 1936 р. Надпис зверху: «Сталінська конституція», надпис знизу: «Засідання нової Верховної Ради».

314б

Німецька карикатура Ст. Рота «Мистецтво стає надзвичайно безпосереднім та щирим під наглядом націонал-соціалізму».

315

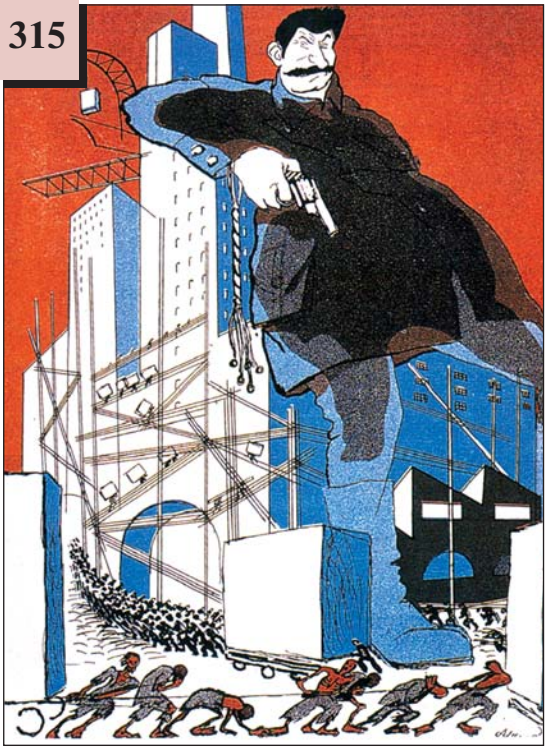

«Контроль Сталіна над СРСР».
Французький плакат *1930-х рр.*

316

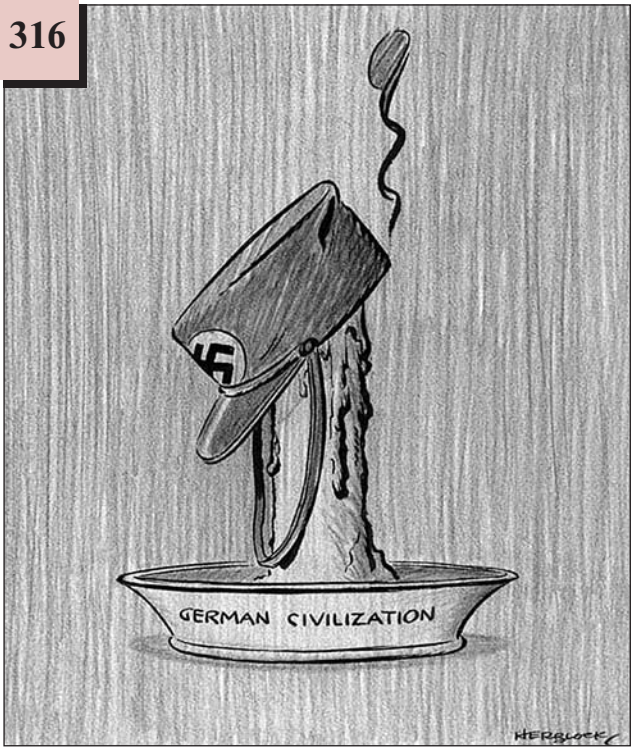

«Світла, більше світла».
Німецька карикатура. *1930-ті рр.*

317 Погляд дослідника

Політичний світ, який ми знали після більшовицької і фашистської революцій, був розділений, передовсім, конфліктом не між правими і лівими, а між представницькими демократіями і антидемократичними «ідеократіями». Суперництво було між системами, що основують свою легітимність на результатах виборів, і системами, чия легітимність і повноваження тримається на ідеології, що вважається безпомилковою, керівництві «харизматичного лідера» і збройному тискові керівної партії. Серед цих останніх рухів і режимів немає правих чи лівих. Є тільки антидемократичні системи.

Gregor A.J. The Faces of Janus: Marxism and Fascism in the Twentieth Century. New Hawen; London, 2000. – P. X.

3. Порівняйте зміст, художні засоби, ідеологічну спрямованість карикатур 314–316. Як вони співвідносяться із джерелами 310–313? Чи можна застосувати карикатуру 314 до опису радянського суспільства, а аналіз джерела 313 – до нацистського? Так? Ні? Чому? Як ви думаєте, чому для назви карикатури 316 автор вибрав останні слова німецького письменника-гуманіста Гете «Світла, більше світла»?
4. Які додаткові риси тоталітаризму як системи ви можете назвати після ознайомлення із джерелами 314–317?
5. Чи можливий дійсно повний контроль над суспільством, над особистістю? Чи можна вважати такий контроль тільки проявом тиску держави на особистість? Які саме і наскільки психологічні особливості людини чи групи людей сприяють встановленню тоталітарного режиму? Чому саме XX ст. виявило феномен тоталітаризму?
6. Російська дослідниця Т. Коваль сформулювала ознаки тоталітарної держави у своєрідній схемі. Деякі віконечка цієї схеми свідомо залишені порожніми. Заповніть їх, обґрунтовуючи власну позицію.

?

317а Схема

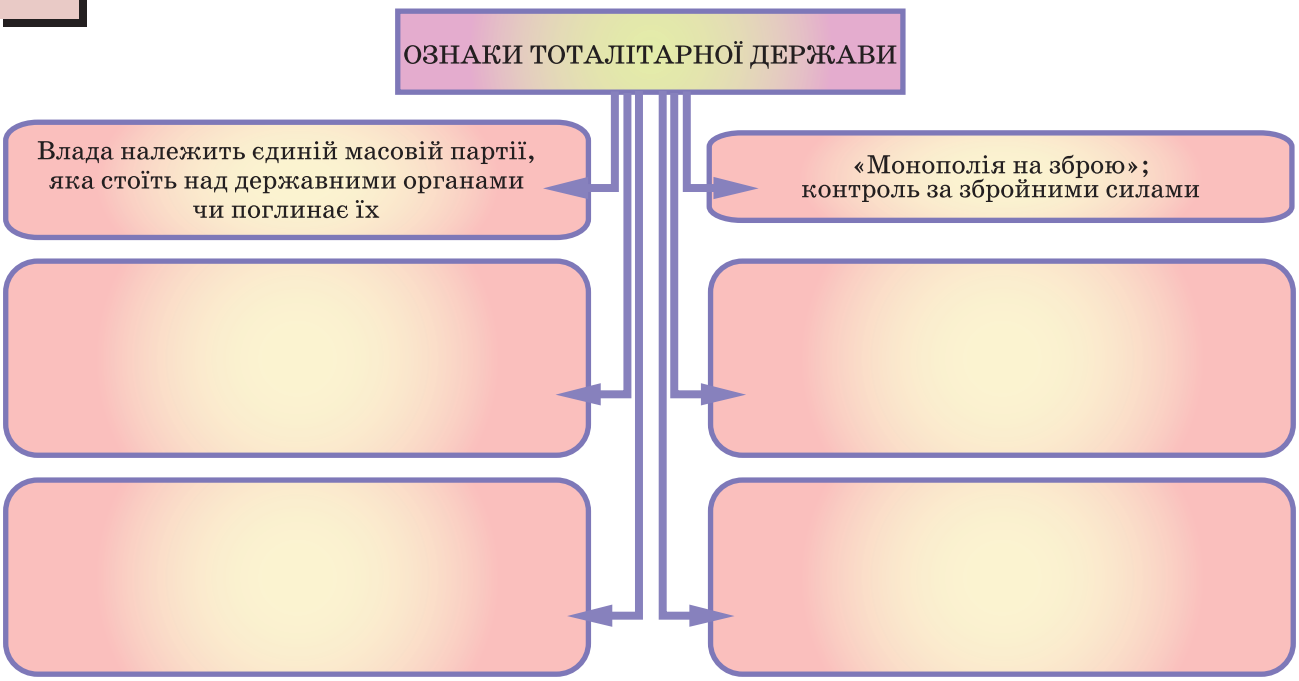

§ 51. ЛЮДИНА В УМОВАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ

318 Офіційний документ

Заява голові колгоспу

Голові ... с/с від гр-ки У. Євг. Ол-др.

Прошу с/раду видати мені довідку про те, що я розірвала зв'язок з батьком – служителем релігійного культу... гр. У. А. В. Раніше мене, як неповнолітню, стримували вдома батьки, почасти не могла виїхати... у зв'язку з неотриманням паспорта.

Тепер, досягши повноліття і розірвавши зв'язок з родиною, я стану в ряди трудящих і буду працювати для Радянської країни.

12/V.1935 р. (підпис).

http://www.hro.org/editions/karta/nr2627/arhiv.htm

319 Газетне повідомлення

Куркуль користується колгоспними кіньми

У колгоспі «13-річчя Жовтня» Городницького р-ну Київської обл. діються неподобства. Цілком зазнав впливу куркулів голова колгоспу Поліщук. Його тесть, хоча і не є членом колгоспу, зате завдяки зятю користується колгоспними кіньми для свого господарства. Своїх коней куркуль розпродав.

Завгосп колгоспу Чепель перед тим, як іти до колгоспу, також розбазарив усе своє майно, щоб колгоспу нічого не дісталося. За колгоспним добром немає ніякого догляду, інвентар валяється під дощем, псується.

Треба покласти край цим неподобствам.

Волков, Литвинчук.

Правда. – 12 декабря 1932 г.

320 Погляд дослідника

24 травня на пленумі Любецького райкому вчитель Стрілко покритикував завпіонервідділу райкому Сигалович Дору. Скривджена дівчина довго тамувала кривду, потім, назвавшись «чоловіком літнього віку», написала на його ім'я, начальника райвідділу НКВС Векслера, анонімку про районну терористичну організацію у складі вчителів Бурмаки, Конашевича, Стрілка, Товчка і одного незнайомого з

Чернігова, очевидно, керівника. Мовляв, узнала про них, коли вони під виглядом випивки обговорювали свої контрреволюційні плани. Мета злочинців – убити Косіора і Постишева, якщо вони колись навідаються до району. Чекісти за рядом другорядних ознак з похвальною оперативністю вийшли на авторку. Не заарештували – спершу заслухали на закритому засіданні райкому. «Я легковажна, в дитинстві рахітом перехворіла, – виправдовувалася дівчина, – а донос на Стрілка написала з ревнощів. Хай би ходив зі мною, а не з Мільштейн. Чим вона краща?» Дорі не повірили: так гарно збрехати, вигадати всілякі подробиці – неможливо; очевидно, щось таке є, може, й сама учасниця. Вигнали з усіх посад, завели кримінальну справу.

Шкварчук В. На казарменому становищі. – С. 71.

321 Погляд очевидця

Зі спогадів О. Горової

Як реагували люди навколо (на арешт батьків)? Арндти (сусіди) підтримували нас із перших днів до самої війни на очах усього будинку, де, звичайно, жили різні люди, могли знайтися й донощики. Якась сусідка (не пам'ятаю хто), зустрівши мене на сходах, рвучко обійняла, пригорнула до грудей мою голову і швидко пішла далі, а сусідка з квартири навпроти, зустрівши маму, сказала: «У нас ні за що не ув'язнюють». Думаю, що сказано це було від страху, який охопив тоді багатьох.

Горовая Е. История нашей семьи. http://www.judaica.kiev.ua/Eg7_p255.htp.

322 Погляд дослідника

У 1937 р. одного з ленінградських комсомольців було виключено з лав ВЛКСМ, сформулювала контрольна комісія обкому, «за нецензурну лайку на адресу портрета Леніна, який випадково впав на нього».

Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города. 1920 – 1930 годы. – С. 153.

323 Погляд дослідника

Терор для суспільства в цілому означає набагато більше, ніж просто страждання жертв та їхніх родин і побоювання інших стати жертвами... Суспільний досвід терору включає і досвід ката, і досвід жертви, і досвід того, хто здійснює насильство, і досвід страждаючого від насильства. Те саме справедливе й щодо індивідуального досвіду терору: навіть ті, хто ніколи не доносив на співгромадян за власною волею, під час Великого Терору не захищали друзів... поривали стосунки з родинами «ворогів народу» і найрізноманітнішими шляхами ставали учасниками процесу терору.

Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм... – С. 228–229.

1. Що, на ваш погляд, об'єднує джерела 318–323? Запропонуйте назву для цієї групи документів.
2. Чому авторка заяви (джерело 318) відмовляється від батька? Чим це пояснити? Чи багато було, на ваш погляд, подібних випадків? Як ви думаєте, чи маємо ми право засуджувати цих людей?
3. Як би ви назвали лист до головної радянської газети двох українських селян (джерело 319)? Як ви думаєте, які наслідки він мав?
4. Які почуття викликають у вас джерела 320–321? Чому «Дорі не повірили»? Чи могла кожна з ситуацій, описана у джерелах 320–321, закінчитися інакше? Поясніть свою думку.
5. Яка головна думка документа 321? Чим зумовлюється різна реакція людей на подібні ситуації?
6. Чому, на вашу думку, джерела згруповані саме в такому порядку? Як ви розумієте думку Ш. Фіцпатрік (джерело 323) про «досвід катів та досвід жертв»? Який досвід є руйнівнішим для людини та суспільства? Чому? Прокоментуйте.

324 Погляд сучасника

З листів П.Л. Капіци* до Й.В. Сталіна

12 лютого 1937 р.

...Арешт Фока** є актом грубого поводження з ученим, що також, як і грубе поводження з машиною, псує її якість... Таке ставлення до Фока викликає як у нас, так і в західних учених внутрішню реакцію, подібну, наприклад (до реакції) на вигнання Ейнштейна з Німеччини... Таких учених, як Фок, у нас небагато, і НИМИ може пишатися союзна наука перед світовою наукою, але це стає важко, коли його саджають у кутузку...

28 квітня 1938 р.

Сьогодні вранці заарештували наукового співробітника інституту Л.Д. Ландау**... Немає сумніву, що втрату Ландау... як і для радянської, так і для світової науки... будемо дуже відчувати... Ніхто, як інший учений, про все це написати не може, тому я і пишу вам***.

Цит. за: История Отечества в документах... – С. 168.

325 Погляд сучасника

З листа І. Павлова в РНК СРСР 21 грудня 1934 р.

...Я рішуче не можу розстатися з батьківщиною і перервати тутешню роботу... Проте мені важко... жити тут і це є причиною мого листа в Раду... Ви сієте по культурному світі не революцію, а з величезним успіхом фашизм...

Те, що Ви робите, є, звичайно, тільки експериментом і нехай навіть грандіозним за відвагою... але... з невідомим поки що остаточним результатом... Експеримент страшенно дорогий... зі знищенням усього культурного спокою і всієї культурної краси життя. Ми жили і живемо під неослабним режимом терору і насильства. Якби нашу обивательську дійсність відтворити цілком... – це була б жахлива картина, приголомшливе враження від якої на дійсних людей навряд чи значно б пом'якшилося, якщо поруч з нею поставити й іншу нашу картину з чудово ніби знову виростаючими містами, дніпробудами, гігантами-заводами та незліченними ученими і навчальними закладами...

Треба пам'ятати, що людині, яка походить від тварин, легко падати, однак важко підніматися... Ті, що перетворені в забитих тварин, навряд чи можуть стати істотами з почуттям власного людського достоїнства...

Збережіть же батьківщину і нас.

Своевременные мысли, или Пророки в своем Отечестве. – Л., 1989. – С. 93–95.

326 Погляд очевидця

Зі спогадів про радянські вибори 1936 р.

12 грудня [1936 р.] стало масовим, всенародним святом... Сам Сталін наказав: у день виборів торгувати всім, як у вихідні дні, наступного дня всі базари закрити. Під наглядом активістів у селах прибрали двори і вулиці, заготували худобі корм і пійло, запаслися дровами, аби в знаменний день вільного волевиявлення трудящих колгоспники трохи розслабилися. Кожен колгосп мав організувати одноденні дитячі ясла, почастувати діток за свій рахунок цукерками, пряниками і ситром. Не дивно, що ще затемно люди потяглися сповнити свій громадянський обов'язок. На виборчих дільницях червоні прапори, портрети вождів і кандидатів, інша наглядна агітація. У буфетах – чай, білі французькі булочки, кондвироби, копчена риба, ковбаса, пиво, ситро. За оцінкою влади, в різних місцях одразу виникли черги – від 50 до 350 чоловік. Поруч музика, танці, співи. Вжили належних заходів проти вилазок класового ворога: пиятики, дебошів, підпалів, інших терактів. Люди слухняно пішли до урн. Чимало виборців перекреслювали хрест-навхрест усіх кандидатів, крали із кабін олівці, рвали на шмаття бюлетені, писали на них всілякі непристойності. У Недригайлівському районі... після розкриття урн, виявили на бюлетенях написи: «Все це дурман – треба Гітлера», «Хай живуть старі демократи, що борються з комуністами», «Демократів, що борються за нас і нашу Україну ніколи не задушать», «Буде час, коли настане кінець комуністам. Хай цей голос пролунає на весь світ – і т. д.» Очевидно, не просто було комусь наважитися й зуміти написати таке: «Голосую не за паразитизм і насильство над народом, яке січас існує в розгарі, а за сво-

---

* *Капіца П.* – вчений-фізик зі світовим ім'ям, директор Інституту фізичних проблем.

** *Фок, Ландау* – співробітники інституту.

*** Фока було звільнено після листа Капіци, а Ландау – ні.

бодне життя. Здумайте паразити як стогне і томиться все селянство і часть рабочего класа в тяжкій неволі, голі, босі і полуголодні. Хай буде проклят паразит Сталін і вся його свора, що так іздіваються над безвинним народом».

Шкварчук В. На казарменому становищі. – С. 136–137.

327 Погляд дослідника

...Влада не наважувалася вислати з країни євреїв, що перебували у шлюбі з німкенями, тому що побоювалися виступів жінок. Це дуже дратувало міністра пропаганди Йозефа Геббельса, і він зрештою наказав затримати й вислати з Берліна всіх євреїв, які там залишилися.

Побоювання нацистів виправдалися – жінки відмовилися змиритися з тим, що їхніх чоловіків вислали. Кинувши виклик гестапо і СС, тисячі жінок вийшли на вулиці й влаштували демонстрацію протесту перед будинком, у якому перебували їхні арештовані чоловіки. От що пізніше розповідала одна з демонстранток Шарлота Ізраель: «Ви – вбивці!» – кричали жінки охоронцям. Кричали – поки вистачало духу. Однак демонстрація увінчалася успіхом – більшості жінкам повернули їхніх чоловіків.

Брухвельд С., Левин А. Передайте об этом детям вашим... – С. 72.

7. Що поєднує документи 324–327? Яку назву ви дали б цій підбірці?
8. Чи можна вважати описані у джерелах явища проявом опору пануючому режиму? Поясніть свою думку.
9. Як ви вважаєте, протест проти чого вони виражають: режиму, особистої недолі, пригноблення особистості, суспільної атмосфери або чогось ще? Що могло бути результатом таких дій? Наскільки поширеними, на вашу думку, були такі форми протесту? Поясніть.
10. Ознайомтеся із джерелами 328–332 і з'ясуйте, що найчастіше було темою народної творчості. Як ви думаєте, чому?

328 Погляди очевидців

Медведенко М.І.

– *Складали пісні про організацію колгоспів?*

– Не чув. А анекдоти були: «У колгоспі добре жить, один робить – сто лежить».

Павліченко А.Г.

– *Скільки платили за трудодень?*

– Півтори копійки в день, гдє їх хочеш, там і дєнь... І на пудру, і на мило, і щоб на дєвочок хватіло...

Вільям Н. Трансформація громадянського суспільства. – С. 226, 228.

329

На вулиці знайшли курку, що повісилася, із запискою: «Прошу в моїй смерті нікого не звинувачувати. Повісилася через неможливість виконувати державну повинність – нести по два яйця в день».

Американець і росіянин засперечалися, хто більший діяч – Сталін чи Гувер. «Гувер – найбільша людина, він відучив наш народ пити», – говорить американець. – «А Сталін відучив наш народ їсти!» – відповідає росіянин.

Коваль Т.В. История России XX века. – С. 246.

330

Очеретом хата вкрита.
Зірка до дверей прибита,
І ні курки, ні свині –
Тільки Сталін на стіні.
Батьку Сталіне, дай мила,
Бо вже воші мають крила,
До Кремля вже долетять
І тебе, вождя, з'їдять.

Портрет темряви... – С. 251.

331

а) – Хто ваша мати? – Наша радянська Батьківщина.

– Хто ваш батько? – Наш великий вождь, товариш Сталін.

– Ваше заповітне бажання? – Швидше стати круглим сиротою.

б) Хтось вийшов на демонстрацію з плакатом: «Дякуємо товаришу Сталіну за наше щасливе дитинство». Парторг: «Ви що, знущаєтеся?! Ви ж старий. Коли ви були дитиною, Сталін ще не народився». – «От за це йому й спасибі!»

История СССР в анекдотах. – Рига, 1991. – С. 39.

в) Тов. Сталіну

Заява.

Прошу розстріляти мене за власним бажанням.

Борев Ю. Краткий курс истории XX века в анекдотах... – М., 1995. – С. 82.

332 Офіційний документ

Таємно.

Секретарю Райкому ВКП(б)

Повідомляємо, що нами виявлено, як в деяких колгоспах нашого району як клички для тварин використовуються загальнопоширені радянські слова і навіть прізвища вождів: так у колгоспі ім. «Ворошилова» – кінь масті рудої називається «Комсомолець».

У колгоспі «2-ї П'ятирічки» лоша під кличкою «Ворошилов». У Баженовському колгоспі кінь під кличкою «Сталін». Колгосп імені «Башкирові» – кінь масті соврасової під кличкою «Батрак». Колгосп ім. «Петровського» – кобила бурої масті під кличкою «Піонерка» і кобилиця соврасової масті під кличкою «Ударниця», лоша під кличкою «Повстанець». У Назимовському колгоспі коні під кличками: «Комсомолка», «Піонерка», «Косіор»... коня назв. «Ворошилов»; також була свиня під кличкою «Крупська».

Вищевикладене повідомляється для відомостей і вживання заходів до заміни даних кличок.

Лейтенант Держбезпеки (Коротков).

Пом. опер. уповн.

Сержант Держбезпеки (Краснопольський).

(подано зі збереженням мови оригіналу).

11. Що саме і чому турбує авторів джерела 332? До кого вони звертаються? Чому спецповідомлення проходить під графою «таємно»?

12. Які почуття викликає у вас ця добірка документів? Чи погоджуєтеся ви з виразом «світ вижив тому, що сміявся»? Як ви його розумієте?

333

Досвідчений зек дає пораду: «Якщо хочеш вижити, то запам'ятай: по-перше, їж кожного разу, коли дають, по-друге, спи і читай, коли видається можливість, по-третє, – щоранку чисти зуби». От усе, що не заборонялося робити в таборі, але до цього й не примушували. І тоді чищення зубів уже людський вчинок. А вчинки роблять нас, не тільки ми їх.

...У твоїй свідомості постійно має бути присутня межа, рубіж, який ти ніколи ні за яких обставин не переступиш, тому що зробивши це, ти перестанеш бути людиною.

Долуцкий И.И., Журавлева В.И. Всемирная история XX века. – Ч. 1. – С. 393.

334

Усе могло вважатися опором – тому що все було заборонено. Будь-яка діяльність, яка свідчила про те, що в'язню вдалося зберегти якісь залишки особистості, індивідуальності, сприймалися як опір.

Андреа Девото, італійський психіатр.

Цит. за: Передайте об этом детям вашим... – С. 67.

335

Коли моральну особистість убито, єдине, що не дає людям зазнати перетворення на живі трупи, – це індивідуальні відмінності, неповторна особистість. У стерильному вигляді таку індивідуальність можна зберегти послідовним стоїцизмом, і, певна річ, багато людей за тоталітарної влади знаходили і далі щодня знаходять притулок у цій абсолютній ізоляції особистості, позбавленої прав чи совісті.

Арендт Ханна. Джерела тоталітаризму. – К., 2000. – С. 505.

13. Як ви розумієте пораду зека (джерело 333)?
14. Яка думка об'єднує висловлювання 333–335? Як ви оцінюєте наведені судження, як песимістичні чи оптимістичні? Чому?
15. Організуйте дискусію «Людина в умовах тоталітаризму. Чи можливий спротив?»

Як вплинула форсована модернізація на спосіб та умови життя людей?
Як змінилися роль і місце людини в умовах тоталітаризму?